ISSN 2654-2366

Archive

Αθήνα 2012 Τόμος 8

Επιστημονική περιοδική έκδοση ανοικτού περιεχομένου

ISSN 2654-2366

Τόμος 8 - 2012

Αριθμός Τόμου: Archive τόμος 8, 2012
Εκδότης: Κ. Καλογερόπουλος
Τόπος έκδοσης: Μοράβα 8, 121 36 Περιστέρι, Αθήνα
Χρονολογία έκδοσης: Δεκέμβριος 2012

Περιεχόμενα

Περιλήψεις

Μαστοράκη, Α. 2012, Ειρωνεία και Ουμανισμός στο Μωρίας Εγκώμιον, *Archive*, 8, 6-9.

Για να δείξουμε εναργέστερα τη λειτουργία της ειρωνείας και τη σχέση της με το πνεύμα του Ουμανισμού θα χρησιμοποιήσουμε το έργο *Μωρίας Εγκώμιον* του Έρασμου. Ο Έρασμος γνώριζε Λατινικά και αρχαία Ελληνικά και μελετούσε την κλασική και τη βιβλική γραμματεία. Διατηρούσε προσωπικές επαφές με πολλούς λόγιους της εποχής του, ταξιδεύοντας συχνά αλλά και ανταλλάσσοντας επιστολές. Παρότι ήταν κληρικός η κύρια ασχολία του ήταν η μετάφραση των αρχαίων πηγών, η επιμέλεια και η νέα έκδοση της κλασικής και βιβλικής γραμματείας και η παραγωγή παιδαγωγικών και διδακτικών έργων. Όλα τα παραπάνω τον καθιστούν τυπικό εκπρόσωπο του ουμανιστικού πνεύματος.

Καλογερόπουλος, Κ. 2012, Ήρωες θεραπευτές και Ασκληπιός, *Archive*, 8, 10-15.

Σύμφωνα με τον Werner Jaeger, στο έργο του *Παιδεία,* το τραγούδι και ο χορός χρησιμοποιούνταν στην μουσική εκπαίδευση της πρώιμης Ελλάδας. Τούτη τη λειτουργία τους την έχασαν στον νέο, διανοητικό κόσμο, και επεβίωσαν (ιδιαίτερα στην Αθήνα) μόνο ως υψηλά εκλεπτυσμένες μορφές τέχνης. Ωστόσο, όταν ο Πλάτωνας ασχολήθηκε με τη διαμόρφωση του ήθους στη διάρκεια της πρώτης νεότητας, διαισθάνθηκε πως δεν υπήρχε τίποτα στην σύγχρονη εκπαίδευση που μπορούσε να τα αντικαταστήσει.

Τσοπάνης, Κ. 2012, Ορθοδοξία και Ισλάμ, προσεγγίσεις και αντιπαλότητες, *Archive*, 8, 16-22.

Η Ορθοδοξία ήταν το πρώτο χριστιανικό δόγμα που λόγω γεωγραφικής εγγύτητας σχεδόν εξαρχής βρέθηκε αντιμέτωπο με την νέα πίστη που ονομαζόταν Ισλάμ, καθώς και με τις επεκτατικές τάσεις του. Η στάση των Ορθοδόξων έναντι του Ισλάμ δεν ήταν πάντοτε η ίδια. Στην αρχή προσπάθησαν να το γνωρίσουν και να το προσεγγίσουν μέσα στα πλαίσια κάποιου «θεολογικού διαλόγου», που συχνά είχε προσηλυτιστικό χαρακτήρα, ενώ αργότερα στάθηκαν αρνητικά απέναντί του ως αμυνόμενοι, ιδίως όταν αυτό εκπροσωπήθηκε από τους Τούρκους. Τον αιώνα που πέρασε, η στάση της Εκκλησίας άλλαξε και πάλι και το Ισλάμ προσεγγίσθηκε μέσα από έναν πιο «ανοιχτό» νέο «διάλογο αγάπης» και αλληλοκατανόησης, στη βάση της λογικής ότι πάντοτε η γνωριμία και η προσέγγιση αμβλύνει τις αντιθέσεις.

Κωνσταντάκης, Ν., Παλαιγεωργίου, Γ., Σιώζος, Π. 2012, Η Διδακτική της Ηθικής των Υπολογιστών: μια Μεθοδολογική Προσέγγιση, *Archive*, 8, 23-33.

Το ζήτημα της ηθικής των υπολογιστών αποτελεί σήμερα ένα σημαντικό πεδίο μελέτης και συζήτησης τόσο στο ακαδημαϊκό περιβάλλον όσο και τον επιχειρηματικό χώρο. Απέναντι στην ανάγκη της κατάρτισης των σπουδαστών στο νέο πλαίσιο ηθικών στάσεων που διαμορφώνεται στην ΚτΠ, απαιτείται η δόμηση μιας εκπαιδευτικής μεθόδου που εξασφαλίζει την ενημέρωση και καθιστά τους αυριανούς επαγγελματίες ικανούς να αξιολογούν ηθικά διλήμματα που ανακύπτουν κατά την ανάπτυξη ή/και τη χρήση των ΤΠΕ. Το παρόν δοκίμιο έχει ως στόχο την περιγραφή σύγχρονων εκπαιδευτικών μεθόδων που ενθαρρύνουν τη δημιουργία κατάλληλων μαθησιακών εμπειριών

Φιλιππόπουλος, Μ. 2012, Η οικονομική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη και ο Εμμανουήλ Ροΐδης, *Archive*, 8, 34-40.

Σκοπός του παρόντος δοκιμίου είναι η σκιαγράφηση της οικονομικής πολιτικής του Χ. Τρικούπη, που σχεδίασε και εφάρμοσε κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους στις οποίες διετέλεσε πρωθυπουργός, και να σχολιάσουμε ένα απόσπασμα από άρθρο του Ε. Ροΐδη στην εφημερίδα «Ασμοδαίος». Οι δύο αυτοί άνδρες δεν ήταν άγνωστοι μεταξύ τους. Αν αναλογιστούμε ότι ο Εμμ. Ροΐδης συνεργαζόταν με την εφημερίδα *Ώρα* του Χ. Τρικούπη και υπήρξε υποστηρικτής της πολιτικής του, καταλαβαίνουμε ότι οι σχέσεις τους ήταν άμεσες.

Βερνίκος. Ν. και Σ. Δασκαλοπούλου 2012, Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινομήσεις, *Archive*, 8, 41-49.

Οι ξερολιθικές κατασκευές αποτέλεσαν από την προϊστορία ένα εργαλείο για τον έλεγχο και τον εξανθρωπισμό του χώρου. Η πέτρα χρησιμοποιήθηκε όπως και η φωτιά για την διαμόρφωση και την αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος των ανθρώπων. Ο χώρος που έχει διαπλαστεί από ξερολιθικές κατασκευές, γίνεται τόπος όπου αναπτύσσονται οι ειδικές σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνίες και στο φυσικό τους περιβάλλον, όπου οι άνθρωποι παρεμβαίνουν και δημιουργούν μικροπεριβάλλοντα και μικροκλίματα. Οι σχέσεις αυτές αποκτούν έννοια μέσα στα πλαίσια ενός «πολιτισμού», ή πολλών «πολιτισμών», όταν στο χώρο συνυπάρχουν περισσότερες από μια κοινότητες.

Αθανασόπουλος, Π. 2012, Νέγροι και Πυγμαίοι στην αρχαιοελληνική κεραμεική, *Archive*, 8, 49-63.

Στον πλούτο των θεμάτων της αρχαίας ελληνικής κεραμεικής και εικονογραφίας οι απεικονίσεις Νέγρων και Πυγμαίων κατέχουν μια ξεχωριστή θέση. Η καλλιτεχνική αξία και οι τεχνοτροπικές ιδιαιτερότητες των αγγείων αυτών συμβαδίζουν, σχεδόν σε κάθε περίπτωση, με μια διάθεση κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής προσέγγισης του θέματος.

Μόντη, Κ. 2012, Περί Εμβολίων, *Archive*, 8, 64-72.

Ο ανθρώπινος οργανισμός, όπως και κάθε μεγαλοοργανισμός, διαθέτει και αναπτύσσει αμυντικούς μηχανισμούς προστασίας ενάντια σε «ξένους εισβολείς», είτε πρόκειται για μικροοργανισμούς, είτε γενικότερα για κύτταρα ή ουσίες που αναγνωρίζονται ως εχθρικές-βλαπτικές. Τα μόρια τα οποία αναγνωρίζονται ως εχθρικά και προκαλούν την ανοσοαντίδραση ονομάζονται αντιγόνα και κάθε μικροοργανισμός διαθέτει πολλά τέτοια, κυρίως πρωτεϊνικής σύστασης, αλλά και πολυσακχαριδικής ή γλυκολιπιδιακής. Η άμυνα πάντως του οργανισμού μας και ο περιορισμός της λοίμωξης στηρίζεται και επιτυγχάνεται μέσω της ανοσοαπάντησης έναντι όχι όλων, αλλά μικρού κάθε φορά αριθμού «καθοριστικών» αντιγόνων.

Λογοτεχνία, Φιλολογία

Ειρωνεία και Ουμανισμός στο Μωρίας Εγκώμιον

Λέξεις κλειδιά: *αναγέννηση*, *ειρωνεία*, *Έρασμος*, *μωρίας εγκώμιον*, *σάτιρα*, *Τόμας Μορ*

Ανδρονίκη Μαστοράκη, (MSc) στην Συστηματική Φιλοσοφία:

Abstract
In order to present effectively the function of irony and its relation to the spirit of Humanism, we will use Erasmus' work *Moriae Encomium*. Erasmus knew Latin and ancient Greek and studied classical and biblical literature. He maintained personal contact with many scholars of his time, traveling frequently and exchanging letters. Although he was a clergyman, his main occupation was the translation of ancient sources, the editing and the new edition of classical and biblical literature, and the production of pedagogical and didactic works. All of the above make him a typical representative of the Humanistic spirit. However, "despite his rigorous literary work, he often wrote in a very sharp critical or satirical tone, cultivating particular irony"

Περί τα μέσα του 14ου αιώνα οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στην βόρεια Ιταλία θα επιτρέψουν την δημιουργία μιας αναγεννητικής κίνησης στον χώρο των τεχνών και των γραμμάτων, η οποία αργότερα θα ονομαστεί πρώτος Ουμανισμός. Από τα μέσα του 15ου αιώνα, κυρίως, και μέχρι τον 17ο θα επεκταθεί στις περισσότερες χώρες της ευρωπαϊκής Δύσης. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της αναγέννησης της γνώσης και της επιστήμης ήταν ότι δεν έβαζε πια στο κέντρο το θεό και την πίστη, αλλά τον άνθρωπο και τον κόσμο.

Η σκέψη του μεσαίωνα έβλεπε τη ζωή στη γη ως προετοιμασία για τη μετά θάνατον ζωή· η αναγεννησιακή σκέψη ήθελε να διαμορφώσει την επίγεια ζωή ειρηνική και ευτυχισμένη, υιοθετώντας την αρχαιοελληνική θεώρηση περί ευδαιμονίας σ' αυτή τη ζωή, σ' αυτόν τον κόσμο. Οι ουμανιστές προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τη φύση και την κοινωνία με κριτικό πνεύμα και με ορθολογικές αρχές και να ξεφύγουν από τη θρησκοληψία, την αμάθεια και τον σκοταδισμό.

Η ανθρωποκεντρική αυτή θεώρηση του κόσμου προβάλλεται ιδιαίτερα στο μοντέλο της παιδείας που προβάλλουν οι λόγιοι της εποχής, σκοπός της οποίας θα πρέπει να είναι η βελτίωση των συνθηκών της ζωής του ανθρώπου και η αξιοποίηση των πνευματικών ικανοτήτων του· θα πρέπει να «καθιστά τον άνθρωπο ικανό να ασχοληθεί με τις τέχνες και τα γράμματα αλλά και με τον δημόσιο βίο και τις επιστήμες, να συνομιλεί με σύνεση αλλά και να πράττει επιδέξια» (Βάρσος 1999, 114). Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι η ενασχόληση με τις ανθρωπιστικές σπουδές (Benoit-Dusausoy & Fontaine 1999, 256). Αυτό σημαίνει τη γνώση της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γλώσσας και τη μελέτη και επανερμηνεία της κλασικής γραμματείας. Έτσι, από τη μια πλευρά οι λόγιοι μελετούν, μεταφράζουν και σχολιάζουν τους αρχαίους συγγραφείς και από την άλλη επιδίδονται στην παραγωγή νέων (ενυπόγραφων πια, σε αντίθεση με τον μεσαίωνα) έργων, με εμφανή βέβαια στοιχεία απομίμησης των αρχαίων προτύπων. Στόχος όλης αυτής της πνευματικής παραγωγής είναι να χαρίσει στο αναγνωστικό κοινό τέρψη και γνώση (Βάρσος 1999, 118).

Σε αυτό το πλαίσιο, ένα μεγάλο μέρος της πνευματικής παραγωγής αυτής της εποχής αποτελεί η διδακτική λογοτεχνία (Βάρσος 1999, 230). Ενώ, όμως, στην προηγούμενη περίοδο η αλληγορία ήταν το κατεξοχήν μέσο έκφρασης της διδακτικής γραμματείας, τώρα την σκυτάλη παίρνουν άλλες μορφές, όπως η σάτιρα. Ως σατιρικό ορίζεται ένα έργο «που ελέγχει ειρωνικά τα σύγχρονα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα» (Κριαράς, 1995). Η έννοια της ειρωνείας, ωστόσο, για την εποχή που μελετάμε, δεν είχε λάβει τις ποικίλες εκφάνσεις που έχει σήμερα. Χρησιμοποιείται ως ρητορικό σχήμα, ως στρατηγική δηλαδή του λόγου για την ανάπτυξη ενός επιχειρήματος (Muecke 1974, 25-41). Ο τρόπος που λειτουργεί αυτό το σχήμα λόγου βασίζεται στη σύγχυση μεταξύ των λεγομένων του ομιλητή και αυτών που ο ακροατής ξέρει ότι είναι αλήθεια. Με άλλα λόγια, το νόημα που θέλει πραγματικά να μεταδώσει ο ομιλητής είναι το αντίθετο από αυτό που βγαίνει από τα λόγια του. Εκτός, όμως, από τους διδακτικούς της σκοπούς, η ειρωνεία συνάδει και με ένα άλλο αίτημα του Ουμανισμού: την υποβολή σε έλεγχο και την άσκηση κριτικής, όχι μόνο των εν γένει κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων αλλά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ακόμα και των ίδιων των εκπροσώπων του.

Για να δείξουμε εναργέστερα τη λειτουργία της ειρωνείας και τη σχέση της με το πνεύμα του Ουμανισμού θα χρησιμοποιήσουμε το έργο *Μωρίας Εγκώμιον* του Έρασμου. Ο Έρασμος γνώριζε Λατινικά και αρχαία Ελληνικά και μελετούσε την κλασική και τη βιβλική γραμματεία. Διατηρούσε προσωπικές επαφές με πολλούς λόγιους της εποχής του, ταξιδεύοντας συχνά αλλά και ανταλλάσσοντας επιστολές. Παρότι ήταν κληρικός η κύρια ασχολία του ήταν η μετάφραση των αρχαίων πηγών, η επιμέλεια και η νέα έκδοση της κλασικής και βιβλικής γραμματείας και η παραγωγή παιδαγωγικών και διδακτικών έργων. Όλα τα παραπάνω τον καθιστούν τυπικό εκπρόσωπο του ουμανιστικού πνεύματος. Εντούτοις, «*παρά την αυστηρή φιλολογική του δουλειά, έγραφε συχνά σε οξύτατο κριτικό ή σατιρικό τόνο, καλλιεργώντας ιδιαίτερα την ειρωνεία*» (Βάρσος 1999, 130).

Όλα τα χαρακτηριστικά του προτύπου λογιοσύνης που εκπροσωπούσε ο Έρασμος γίνονται φανερά στο *Μωρίας Εγκώμιον,* έργο γραμμένο στη λατινική γλώσσα. Ήδη στην αφιερωματική επιστολή στον Τόμας Μορ, η οποία συνοδεύει το έργο, ο Έρασμος απαριθμεί μια σειρά από κλασικούς συγγραφείς που επέλεξαν ευτελή θέματα να εγκωμιάσουν, ως ρητορική άσκηση, και οι οποίοι αποτέλεσαν το πρότυπο για να γράψει ο Έρασμος το Εγκώμιο της Τρέλας. Στην ίδια επιστολή αναφέρεται και στον διττό σκοπό αυτού του έργου, τη γνώση και την τέρψη:

«Αλλά σου φαίνεται πως δαγκάνει όποιος κατακρίνει τα συνήθεια των ανθρώπων, χωρίς ν' αγγίζει με τ' όνομά του κανέναν ή πως δασκαλεύει μάλλον κι ορμηνεύει;» και παρακάτω,

«… ο λογικός αναγνώστης εύκολα θα καταλάβει πως πιο πολύ γυρεύω να τέρψω παρά να τσούξω.»

Ο εγκωμιασμός ενός ευτελούς θέματος ήταν, όπως προείπαμε, παραδοσιακό μέσο ρητορικής άσκησης ή επίδειξης ρητορικής δεινότητας. Η πρωτοτυπία του Έρασμου έγκειται στο γεγονός ότι βάζει την Τρέλα προσωποποιημένη να εγκωμιάζει τον εαυτό της. Σε πρώτο πρόσωπο, λοιπόν, η Τρέλα αρχίζει την ομιλία της «εξηγώντας πώς όλα τα ωραία μα και αναγκαία πράγματα της ζωής (ο έρωτας, ο γάμος, η τεκνοποιία μα και η ευχαρίστηση της καθημερινής παρέας) προϋποθέτουν μια δόση τρέλας» (Βάρσος 1999, 130). Στη συνέχεια σατιρίζει διάφορους κοινωνικούς τύπους της εποχής για να δείξει ότι, παρά την σοβαροφάνειά τους, είναι στην πραγματικότητα όλοι υπηρέτες της.

«Έρχομαι σ' εκείνους, που ανάμεσα στους θνητούς ποζάρουν για σοφοί κι ορέγονται, όπως λένε, το χρυσό κλαδί.»

Με τα λόγια αυτά ξεκινάει μια σειρά ειρωνικών σχολίων για τους πάσης φύσεως λόγιους της εποχής. Πρώτοι στο στόχαστρο της Τρέλας μπαίνουν οι γραμματικοί και ακολουθούν οι ποιητές, οι ρήτορες, οι συγγραφείς, οι νομικοί, οι σοφιστές και τέλος οι φιλόσοφοι. Περιγράφονται όλοι ως άνθρωποι υπερφίαλοι και ματαιόδοξοι, οι οποίοι *«θαρρούν πως είναι οι πρώτοι ανάμεσα στους ανθρώπους»,* καλύτεροι ακόμα κι από εκείνους τους μεγάλους συγγραφείς που έχουν ταχθεί να μελετούν («*πιστεύουν, θεούλη μου!, πως ο Παλαίμωνας κι ο Δονάτος δεν πιάνουν χαρτωσιά πλάι τους.*»). Ασχολούνται με θέματα ανάξια λόγου («*πώς ξεχωρίζονται τα οχτώ μέρη του λόγου*» ή «*πώς το λένε της κατσίκας, τρίχα ή μαλλί;*») και το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι να κάνουν επίδειξη γνώσεων στους ομοειδείς τους. Σκοπός τους δεν είναι να υπηρετήσουν την τέχνη αλλά «*να καταχτήσουν την αθανασία*».

Σε ένα πρώτο επίπεδο, λοιπόν, η ειρωνεία χρησιμοποιείται για να δείξει ότι η ενασχόληση των λογίων που θεωρητικά περιβάλλεται από σοβαρότητα και σοφία στην πραγματικότητα είναι ανοησία και ανήκει στην Τρέλα. Το εύλογο αυτό συμπέρασμα στο οποίο εύκολα καταλήξαμε ανατρέπεται, ωστόσο, από το γεγονός ότι ο είρων σ' αυτή την ομιλία είναι η ίδια η Τρέλα. Εδώ αναφαίνεται το δεύτερο επίπεδο της ειρωνείας του Έρασμου. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι ο πραγματικός ομιλητής είναι ο Έρασμος, ο οποίος ενδύεται απλώς το προσωπείο της Τρέλας για να καυτηριάσει τα κακώς κείμενα των ομολόγων του; Ή θα υποθέσουμε ότι επίτηδες βάζει αυτά τα ειρωνικά λόγια στο στόμα της Τρέλας για να καταδείξει την μωρία όσων δεν αναγνωρίζουν το σοβαρό έργο των λογίων; Το ερώτημα θυμίζει το αρχαίο ρητό: «*Ο Επιμενίδης ο κρητικός λέει ότι οι κρητικοί πάντα ψεύδονται*»· ο φαύλος κύκλος είναι προφανής.

Την απάντηση στο ερώτημα μας την δίνει ο ίδιος ο Έρασμος στην επιστολή προς τον Μορ:
«Πάλι, αν μένει πια κανένας πεισματάρης, που μήτε αυτά τα λόγια δεν τον μαλακώνουν, τον παρακαλώ να στοχαστεί πως είναι ωραίο να σε κατακρίνει η Τρέλα.»

Νωρίτερα στην επιστολή είχε κάνει σαφή την πρόθεσή του για την συγγραφή αυτού του έργου. Σκοπός του ήταν να δασκαλέψει και να ορμηνέψει. Σε αυτούς που, παρά ταύτα, αρνούνται να δεχθούν αυτήν την πρόθεση και επιμένουν να θίγονται, ο Έρασμος δίνει μια διέξοδο διαφυγής. Δε χρειάζεται να λάβουν υπόψη τα λόγια του, ας θεωρήσουν ότι είναι λόγια της Τρέλας. Με τον ανάλαφρο και ειρωνικό τόνο της ομιλούσας Τρέλας επιτυγχάνεται, έτσι, διπλός σκοπός. Όσοι είναι δεκτικοί θα διδαχθούν και όσοι δεν είναι … τουλάχιστον δεν θα εξαγριωθούν.

Με μια σειρά από παραδείγματα, όπου, μέσω της ειρωνείας, η σοβαρότητα αντιπαραβάλλεται προς την ανοησία και η σοφία προς την τρέλα, λαμβάνουμε το αντικείμενο της διδαχής που ο Έρασμος θέλει να μεταδώσει στους λόγιους συναδέλφους του: η ψεύτικη σοφία είναι πραγματική τρέλα, αλλά η υγιής τρέλα είναι πραγματική σοφία. Η τρέλα με τη μορφή του πάθους, του ζήλου και της επιμονής είναι υγιής τρέλα. Η σοφία που συνοδεύεται από έπαρση και υπεροψία είναι ψεύτικη σοφία. Ας πάρουμε το παράδειγμα των φιλοσόφων:

Πόσο γλυκά παραλογίζονται να χτίζουν κόσμους αναρίθμητους, να μετρούν, σα με το δάχτυλο ή με κλωστή, τον ήλιο, το φεγγάρι, τ' αστέρια, τους ουρανούς, να εξηγούν τ' αστροπελέκι, τους ανέμους, τις εκλείψεις κι όλα τ' ανεξήγητα πράγματα, χωρίς ν'

αμφιβάλλουν ποτέ για το παραμικρό, σα νά 'ταν μπιστικοί της Φύσης όταν έχτιζε τον κόσμο ή κατευθείαν σταλμένοι απ' το συμβούλιο των θεών!»

Η επιστημονική τους ενασχόληση, η προσπάθειά τους να εξηγήσουν τ' ανεξήγητα, είναι δείγμα σοβαρότητας και σοφίας. Αυτό που τους κάνει να φαίνονται ανόητοι είναι η υπερβολή, το γεγονός ότι δεν αμφιβάλλουν ποτέ· είναι η υπεροψία ότι «*αυτοί μονάχα είναι σοφοί κι όλοι οι άλλοι άνθρωποι όρθιες σκιές στον αέρα*».

Εντύπωση, εντούτοις, δημιουργεί το γεγονός ότι η ειρωνεία του Έρασμου είναι ισοπεδωτική. Στο πέρασμά της σαρώνει τους πάντες και δεν αφήνει καμία εξαίρεση, έστω προς επιβεβαίωση του κανόνα. Ακόμα κι όταν η Τρέλα λέει για τους ρήτορες «*μου κάνουν κάπου-κάπου απιστίες πιάνοντας σχέσεις με τους φιλοσόφους, μα είναι δικοί μου*», κάνοντας τον αναγνώστη να πιστέψει πως ίσως στους φιλοσόφους βρει τους πραγματικά σοφούς ανθρώπους, η διάψευση δεν αργεί να έρθει· είναι κι αυτοί το ίδιο ανόητοι. Και σε μια ελπίδα ακόμα («*οι γνωστικοί τα κοροϊδεύουν και με το δίκιο τους αυτά τα καραγκιοζλίκια*») η απάντηση έρχεται άμεσα: «*Αλλά και οι σοφοί, που τα περιγελούν όλα τούτα και γλεντούν με τις τρέλες των ανθρώπων, μου χρωστάνε πολλά κι ας μην το κρύβουν*». Σκοπός, ωστόσο, της ερασμιακής ειρωνείας δεν είναι ο ισχυρισμός περί ανυπαρξίας της πραγματικής σοφίας. Αντίθετα, αυτό που θέλει να διδάξει, στους μη λόγιους πλέον αναγνώστες, είναι πως θα πρέπει να στέκονται κριτικά απέναντι στους πάσης φύσεως σοφούς και να μην «*τους παραδέχονται γι' αυτό που παρασταίνουν πως είναι*».

Εν κατακλείδι, «εκείνο που, τελικά, δέχεται τα πυρά της ειρωνικής κριτικής είναι το κύρος του λόγου, του κάθε ανθρώπινου λόγου, και συγχρόνως, η διάθεση των ανθρώπων να γυρεύουν αυθεντίες που θα τους μεταφέρουν την απόλυτα καθαρή και έγκυρη γνώμη τους» (Βάρσος 1999, 131). Με άλλα λόγια, ο Έρασμος χρησιμοποιεί τις συμβάσεις της ουμανιστικής λογιοσύνης με στόχο να αμφισβητήσει τις προθέσεις της. Ψέγει την ιδιοτέλεια των λογίων αλλά και την αφέλεια του κόσμου. Μάχεται υπέρ της εγγραμματοσύνης και της καλλιέργειας, η οποία όμως θα έχει στόχο την πνευματική πρόοδο και την προσωπική βελτίωση. Αυτό που διακηρύσσει, δηλαδή, είναι η ίδια η ουσία του ουμανιστικού πνεύματος.

Βιβλιογραφία

Βάρσος Γ., (1999) *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, τ. Α, Πάτρα: ΕΑΠ.

Βλ. Benoit-Dusausoy A. & G. Fontaine (1999) (επιμ.), *Ευρωπαϊκά Γράμματα: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Ζήρας κ.ά., τ. Α΄, Αθήνα: Σοκόλης.

Κριαράς Ε., (1995) *Νέο Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Muecke D.C. (1974) Ειρωνεία («Παλαιότερες έννοιες της ειρωνείας. Μεταγενέστερες της ειρωνείας»), μτφρ. Κώστας Πύρζας, Αθήνα: Ερμής.

http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/LOG_EIDI/eironia/Eironeia. htm", ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2003.

Ανθρωπολογία, Μυθολογία

Ήρωες θεραπευτές και Ασκληπιός

Λέξεις κλειδιά: *Ασκληπιός, ήρωας, θεραπεία, θεραπευτής, Μαχάων, Παιών, Τήλεφος, Χείρων*

Καλογερόπουλος, Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου

Abstract
Although Asclepius is not considered an important god of Greek mythology; he is a central figure in the context of archetypal hero-healers. He also took part in the journey of the Argonauts and the hunt for Caledonian Boar, a fact that includes him in the lives of the most important heroes of Greek mythology. Asclepius was also an important figure in the drama that that has been unfolded between Apollo, Zeus and the Cyclops, known to us through the theatrical drama of Euripides *Alcestis*.

«*Χρυσόκανθε, ιερό ανάμεσα στα φυτά που ανακάλυψε ο Ασκληπιός, ζητώ χαρούμενα να ‘ρθεις σ’ εμένα, μ’ επίδραση μεγάλη, κι ό,τι σου ζητώ να πραγματοποιήσεις με πίστη καλή*[1]».

Παρόλο που ο Ασκληπιός δε θεωρείται σημαντικός θεός της ελληνικής μυθολογίας, ωστόσο είναι κεντρική φυσιογνωμία του αρχετύπου των ηρώων-θεραπευτών. Συμμετείχε στο ταξίδι των Αργοναυτών και το κυνήγι του Καλυδώνιου Κάπρου, γεγονός που τον οριοθετεί στους βίους των σημαντικότερων ηρώων της ελληνικής μυθολογίας. Ο Ασκληπιός ήταν επίσης σημαντική μορφή στο δράμα που εκτυλίχθηκε μεταξύ του Απόλλωνα, του Δία και των Κυκλώπων, γνωστό σε μας μέσω της τραγωδίας του Ευριπίδη *Άλκηστις*.
.
Ο Απόλλωνας δεν ήταν ο πλέον αδιάφθορος από οποιονδήποτε άλλο θεό του ελληνικού πάνθεου. Οι έρωτές του πολυάριθμοι περιελάμβαναν την Κορωνίδα, τη Δάφνη, την Αρσινόη, την Κασσάνδρα, την Ψαμάνθη, την Φιλωνίδα, την Χρυσόθεμι και πολλές άλλες, από τις οποίες σχεδόν πάντα ο Απόλλωνας παίρνει ένα γιο. Ένας από αυτούς τους γιους ήταν ο Ασκληπιός, αν και συζητείται εάν η μητέρα του ήταν η Κορωνίς ή η Αρσινόη. Όποια και αν ήταν, όμως, δεν έζησε αρκετά για να γεννήσει τον θεραπευτή-θεό.

Η Γέννηση του Ασκληπιού
(ll. 1-4) *Για σένα αρχίζω θεραπευτή των νόσων Ασκληπιέ να τραγουδώ. Στη Δώτια πεδιάδα η όμορφη Κορωνίδα, η κόρη του βασιλιά Φληγύα, τον γέννησε, μεγάλη χαρά για τους ανθρώπους, ανακουφιστή των πόνων των σκληρών. (l. 5) Χαίρε, λοιπόν, άνακτα: με το τραγούδι μου προσεύχομαι σ’ εσένα*![2]

Ο Απόλλωνας ήταν ζηλότυπος θεός και δυσαρεστήθηκε ιδιαίτερα όταν ένας κόρακας του αποκάλυψε ότι η ερωμένη του επρόκειτο να παντρευτεί ένα θνητό. Πρώτα, λοιπόν τιμώρησε για τα κακά μαντάτα τον κόρακα, αλλάζοντας το λευκό του φτέρωμα στο γνωστό

---

[1] «Sancta herba chrysocanthos, per Aesculapium, herbarum inventorem, te rogo, ut venias huc ad me hilaris cum effectu magno et praestes quae a te fidus posco». Βλ. *De Romanorum Precationibus,* Appel, G. 1909, από το *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt*, Paris: A. Audollent.

[2] ιητήρα νόσων Ασκληπιὸν ἄρχομ’ αείδειν, / υιὸν Απόλλωνος, τὸν εγείνατο δία Κορωνὶς / Δωτίω εν πεδίω, κούρη Φλεγύου βασιλήος, / χάρμα μέγ’ ανθρώποισι, κακών θελκτήρ’ οδυνάων / καὶ σὺ μὲν ούτω χαίρε, άναξ: λίτομαι δέ σ’ αοιδή. Βλ. Anonymous 1914, *The Homeric Hymns and Homerica* with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. *Homeric Hymns.* Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.

μας μαύρο. Κατόπιν τιμώρησε την ερωμένη του καίγοντάς τη, αν και σε άλλη εκδοχή του μύθου ήταν η Άρτεμις που εξέθεσε την «άπιστη» Κορωνίδα (ή Αρσινόη). Πριν να αποτεφρωθεί εντελώς η Κορωνίς, ο Απόλλωνας διέσωσε το νήπιο που έφερε στη μήτρα της από τις φλόγες.

Ο νεογέννητος Ασκληπιός χρειαζόταν κάποιον για να τον μεγαλώσει. Έτσι ο Απόλλωνας σκέφθηκε τον σοφό κένταυρο Χείρωνα, μια άλλη ενδιαφέρουσα θεραπευτική μορφή της ελληνικής μυθολογίας, πιθανώς προ-ολύμπια, αφού τον συναντάμε να διατρέχει τις πεδιάδες της Κρήτης, όταν γεννήθηκε ο Δίας. Ο Χείρων, λοιπόν, ο εκπαιδευτής τόσων ηρώων όπως ο Αχιλλέας, ο Ακταίων, ο Ιάσων, ο Πάτροκλος, ο Πηλέας κ.α. ανέλαβε την εκπαίδευση του Ασκληπιού. Θα παρατηρήσουμε εδώ ότι ο Χείρων είναι σύμβολο μιας προαιώνιας σοφίας, αυτής που υπάρχει πριν από το σχηματισμό των θεών. Η σοφία του κενταύρου είναι σε σημαντικό βαθμό παρούσα στη διάπλαση των ηρώων της ελληνικής μυθολογίας. Είναι ένα από τα ζητούμενα στο ταξίδι της ηρωικής αναζήτησης και της ολοκλήρωσης του εαυτού.

Συνεπώς, αν και ο Απόλλωνας υπήρξε θεός της θεραπείας, ήταν ο Χείρων που δίδαξε τη θεραπευτική τέχνη στον Ασκληπιό. Στην ανατροφή ανακατεύεται και άλλο ένα αρχέτυπο της σοφίας –ολύμπιο αυτή τη φορά- η θεά Αθηνά, η οποία προσφέρει στον Ασκληπιό το πολύτιμο αίμα της Μέδουσας.

Η Ιστορία της Άλκηστης

Το αίμα της Μέδουσας, αυτό που δόθηκε στον Ασκληπιό από την Αθηνά, διαιρείτο σε δύο μέρη, με βάση τη φλέβα από την οποία είχε αναπηδήσει. Το αίμα από τη δεξιά φλέβα θα μπορούσε να θεραπεύσει την ανθρωπότητα, ακόμη και από τον θάνατο, ενώ το αίμα από την αριστερή φλέβα μπορούσε να θανατώσει. Τούτο τον θάνατο βίωσε ο Χείρων από τα δηλητηριασμένα βέλη. Στον αρχετυπικό θρησκευτικό δυισμό, στην πάλη του θεραπευτικού καλού και του σκοτεινού κακού υποκύπτει ακόμη και η προαιώνια σοφία στους κοσμολογικούς μύθους της ανθρωπότητας, ακόμη και αν ακολουθεί η ανάσταση και η ανανέωση. Ασκληπιός ανατράφηκε για να γίνει ικανός θεραπευτής, αλλά όταν έφερε πίσω στη ζωή τον Καπανέα και τον Λυκούργο (σκοτώθηκαν στη διάρκεια του πολέμου των Επτά επί των Θηβών) και τον Ιππόλυτο, το γιο του Θησέα, ανήσυχος ο Δίας για την εξουσία του πάνω στη ζωή και τον θάνατο, σκότωσε τον Ασκληπιό με έναν κεραυνό.

Μάνιασε ο Απόλλωνας, αλλά ο θυμός ενάντια στο βασιλέα των Θεών ήταν ανώφελος, και έτσι έστρεψε το θυμό του ενάντια στους δημιουργούς των κεραυνών, τους Κύκλωπες. Εξοργισμένος ο Δίας ετοιμάστηκε να τον ξαποστείλει στον Τάρταρο, αλλά παρενέβη μια άλλη θεά, πιθανώς η μητέρα του Απόλλωνα, η Λητώ. Ο Δίας μετέτρεψε την τιμωρία του γιού του, στέλνοντάς τον υπηρέτη στον θνητό βασιλιά Άδμητο για ένα χρόνο[3].

Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως υπηρέτης, ο Απόλλωνας συμπάθησε τον Άδμητο, έναν άνθρωπο που ήταν καταδικασμένος να πεθάνει νέος. Καθώς δεν υπήρχε πια ο Ασκληπιός με το φίλτρο του για να αναστήσει τον βασιλιά, ο Άδμητος θα χανόταν για πάντα όταν πέθαινε. Ως χάρη, ο Απόλλωνας διαπραγματεύτηκε έναν τρόπο για να αποφύγει ο Άδμητος τον Χάροντα. Αν πέθαινε κάποιος άλλος στη θέση του, ο Χάροντας θα τού επέτρεπε να

---

[3] «Aesculapius Apollinis filius Glauco Minois filio vitam reddidisse sive Hippolyto dicitur, quem Iuppiter ob id fulmine percussit. Apollo quod Iovi nocere non potuit, eos, qui fulmina fecerunt, id est Cyclopes, interfecit; quod ob factum Apollo datus est in servitutem Admeto regi Thessaliae» Βλ. Hyginus: Fabulae/Sagen der Antike. Ausgewählt und übersetzt von Franz Peter Waiblinger, (München, 1996) (Deutscher Taschenbuch Verlag, dtv zweisprachig Band 9350).

ζήσει. Το μόνο πρόσωπο που ήταν πρόθυμο να προχωρήσει σε αυτή τη θυσιαστική πράξη, ήταν αγαπημένη σύζυγος τους Άδμητου, η Άλκηστις.

Την ημέρα που δόθηκε η Άλκηστις στον Χάροντα, στη θέση του Άδμητου, κατέφθασε στο παλάτι ο Ηρακλής. Ακούγοντας τις οιμωγές του θρήνου παραξενεύτηκε και όσο και αν προσποιήθηκε ο Άδμητος πως τίποτα δε συνέβαινε, οι υπηρέτες που τούς έλειπε η αφέντρα τους, αποκάλυψαν την αλήθεια. Έτσι ο Ηρακλής ξεκίνησε για τον Κάτω Κόσμο, να φροντίσει για την επιστροφή της Άλκηστης στη ζωή. Ο ήρωας γίνεται θεραπευτής και τανάπαλιν, ένα μυθικό μοτίβο που ανακυκλώνεται στην παγκόσμια ιστορία των θρησκειών.

Ήρωες Θεραπευτές

Η αναζήτησή μας για τα ίχνη της λατρείας του Ασκληπιού μας οδηγεί διαρκώς προς τα πίσω από τη Ρώμη στην Επίδαυρο και κατόπιν ανατολικά, στο νησί της Κω. Χρειάζεται επίσης να ταξιδέψουμε στη Μικρά Ασία, να ρίξουμε μια ματιά στο Ασκληπιείο της Περγάμου. Σε όλο αυτό το ταξίδι στο χρόνο και το χρόνο, βέβαια, δεν πρέπει να ξεχάσουμε την περιοχή και την πόλη που διαμόρφωσε το κέντρο του ελληνικού κόσμου, την Αττική και την Αθήνα, ούτε τη μεγάλη ποίηση και τους ομηρικούς μύθους που συνδέθηκαν με το όνομά του. Με αυτούς τους μύθους άλλωστε ήταν στενά συνδεδεμένοι οι Ασκληπιάδες, όσο και με τη λατρεία του θείου προγόνου τους. Αφενός έχουμε την ομηρική ποίηση και αφετέρου λατρευτικούς μύθους από ένα Ασκληπιείο, ή μάλλον ιερό αλσύλλιο του Απόλλωνα Κυπαρισσίου. Αυτοί οι δύο εντελώς διαφορετικοί τύποι αφήγησης διαφωνούν σε ένα ουσιαστικό σημείο. Για τον Όμηρο και τους επικούς ποιητές της ομηρικής σχολής ο Ασκληπιός δεν ήταν θεός αλλά θνητός ήρωας, ένας ήρωας που πέθανε και λατρεύτηκε μόνο μόνον νεκρός, όπως οι νεκροί βασιλικοί ήρωες. Στη διάρκεια ζωής του ήταν μόνο «άριστος ιατρός»[4]. Μαθαίνουμε στην Αττική τι σήμαινε η λατρεία ενός τέτοιου ήρωα ιατρού, από μια επιγραφή που αποκαλεί τον θεραπευτή *ήρωα ιατρό*[5][5], προσδιορίζοντάς τον μάλιστα ως *εν άστει.*

Ο Ασκληπιός έκανε την ιεροπρεπή είσοδό του στην Αθήνα περίπου το 420 ΠΚΕ[6]. Το άδυτό του χτίστηκε σε ένα σημείο προφυλαγμένο από τον αέρα στη νότια πλαγιά της ακρόπολης, κοντά στην πηγή που θεωρείτο ότι κατείχε θεραπευτικές ιδιότητες. Εδώ εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του, τις θεές Υγιεία και Επιόνη και τους γιους του. Η συγγένειά του με το Διόνυσο στην αττική γη αντανακλάται ίσως στο γεγονός ότι το ιερό του βρίσκεται πολύ κοντά στο θέατρο του Διονύσου, μοτίβο χωροταξικό που βλέπουμε να επαναλαμβάνεται στον Μαραθώνα, όπου ο τύμβος του ήρωα-ιατρού βρίσκεται δίπλα στο ιερό του Διόνυσου[7].

Όμως, ο Ασκληπιός είναι ουσιαστικά η φυσική συνέχεια ή γεννήτωρ άλλων ηρώων-ιατρών της Αττικής. Στην Ελευσίνα συναντάμε τον Ορησίνιο και στη Ραμνούντα τον Αμφιάραω ή τον Αμφίλοχο, γιο του Αμφιάραω[8]. Φαίνεται, λοιπόν, πως η είσοδος του Ασκληπιού στην αττική γη -και όχι μόνον- δεν είναι μια καινοτομία, αλλά η φυσική συνέχεια μιας μακράς παράδοσης θεραπευτών, οι οποίοι στην ηρωική εποχή των ομηρικών επών ή και προγενέστερα αναλαμβάνουν τον χαρακτηρισμό του ήρωα. Ο ήρωας στον αρχαιοελληνικό κόσμο συνδέεται σχεδόν πάντα με τη διαδικασία της θεραπείας, την κάθοδο στον κάτω κόσμο και την επιστροφή. Ας φύγουμε για λίγο όμως από την Αθήνα, να δούμε έναν άλλο μύθο, που προσδιορίζει καθοριστικά τις απόψεις των Ασκληπιάδων για τον Ασκληπιό.

---

[4] Το επίθετο *αμύμων* (Ιλιάς 4, 194 και 11, 518) δεν χρησιμοποιείται μόνο για τον νεκρό, αλλά γενικά για τον καλό ιατρό, ο οποίος δεν έχει στην προκειμένη περίπτωση κάποιο ιδιαίτερο όνομα.

[5] Bekker 1814-21, 263.

[6] *Inscriptiones graecae,* (Berlin, 1873): Vol. II-III2, 3 4960

[7] Bekker 1814-21, 262.

[8] Kutsch 1913, 48-52.

Ο Παυσανίας μιλά για ύμνους που ψάλλονταν στο ιερό του Ασκληπιού, στην Πέργαμο[9] και αυτοί οι ύμνοι αναφέρουν έναν ήρωα, ο οποίος περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον ήρωα του έπους ή της τραγωδίας σχετίζεται παράδοξα με τα μυστικά της θεραπείας. Πρόκειται για τον Τήλεφο ο οποίος, πληγωμένος από τον Αχιλλέα, πληροφορήθηκε από τον απολλώνιο χρησμό πως εκείνος που τον πλήγωσε θα τον θεράπευε. Οι εορταστικοί ύμνοι στο ιερό της Περγάμου ξεκινούσαν με το όνομά του, όχι μόνο εξαιτίας της εξαιτίας του έπους του, αλλά της ιδιαίτερης σημασίας που είχε για τους απόγονους του Ασκληπιού[10]. Ο Τήλεφος πληγώθηκε και θεραπεύτηκε από τον Αχιλλέα, όταν οι Έλληνες αναζητούσαν την Τροία σε λάθος τόπο και συνδεόταν συμβολικά με τον Απόλλωνα, το αρσενικό ελάφι και τον κυπάρισσο. Ο θετός πατέρας του ονομαζόταν Κόρυθος, ένα όνομα που αποδίδεται στον Απόλλωνα στη Μεσσηνία για τον θεραπευτή θεό του ήλιου[11].

Ως παιδί ο Τήλεφος ακολούθησε το μοτίβο της εγκατάλειψης -χαρακτηριστικό των ηλιακών ηρώων λυτρωτών- και τον βύζαξε στην ερημιά μια ελαφίνα. Το όνομά του σημαίνει «αυτός που λάμπει μακριά» και μητέρα του είναι η Αυγή. Ένας από τους γιους του ήταν ο αγαπημένος του Απόλλωνα Κυπάρισσος, που σκότωσε κατά λάθος το ιερό ελάφι του Απόλλωνα και μεταμορφώθηκε σε κυπαρίσσι. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, βέβαια, δεν είναι τίποτε άλλο από μυθολογικές παραλλαγές του μύθου της γέννησης του ήλιου, της ημερήσιας και ετήσιας επιφάνειας του φωτός, που ακολουθείται με τον θάνατο του φωτός κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο και την επακόλουθη ανάστασή του στην εαρινή ισημερία. Αυτός ακριβώς είναι και ο λόγος για τον οποίο έχουν θέση σε έναν ύμνο προς τον Ασκληπιό. Ο ένας από τους γιους του Τήλεφου, εκείνος του οποίου το όνομα δεν πρέπει να προφέρεται, ο Ευρύπυλος που συνδέεται με τον Κάτω Κόσμο, σκότωσε τον Μαχάονα, τον έναν από τους ήρωες-ιατρούς που αναφέρονται στην Ιλιάδα. Ο Μαχάων ήταν ο πρώτος χειρουργός, ενώ ο αδελφός του Ποδαλείριος θεράπευε τις αόρατες πληγές, ακόμα και εκείνες της ψυχής[12].

Ο Μαχάων είναι ένας ήρωας-γιατρός, που το όνομά του προέρχεται από τη λέξη μάχη και θα μπορούσε να σημαίνει και σφαγέας. Άλλοι θεραπευτές θεοί ή ήρωες γιοι του Μαχάονα φέρουν επίσης ονόματα που υπονοούν τον πόλεμο, όπως Πολεμοκράτης, Νικόμαχος, Αριστόμαχος κ.λπ. Εδώ ο ιατρός και ο πολεμιστής σε μια ενότητα εκφράζουν τη δυϊστική άποψη των αρχαίων Ελλήνων για τη θεραπεία. Η πληγή και η θεραπεία είναι οι δύο όψεις του ενός νομίσματος. Ο ιατρός με τη σειρά του είναι μια ευάλωτη ύπαρξη που μπορεί να θεραπεύσει τις πληγές του ανθρώπου, όχι τον ίδιο τον άνθρωπο. Ο Μαχάων θεραπεύει και πληγώνει, αλλά ο ίδιος δεν μπορεί να θεραπευτεί. Ο Ευρύπυλος, ο κυβερνήτης του κάτω κόσμου τον αγκαλιάζει για πάντα. Ο πολεμιστής χειρουργός πεθαίνει από τις πληγές του, αλλά συνεχίζει να ζει μέσω της νεκρικής λατρείας που τον θεώνει.

Αυτό είναι και το βάθος της θεραπευτικής λατρείας της Κω, ένα βάθος που δε μοιράζεται με τους άλλους τόπους της Ελλάδας, παρά τα διάσημα Ασκληπιεία της. Στην υπόλοιπη Ελλάδα οι θεραπευτές ήρωες εκφυλίζονται σε απλούς θαυματουργούς, αλλά ο αρχέγονος χαρακτήρας τους διακρίνεται μέσα στον ιστό του μύθου -κυρίως του ηρωικού. Όσον αφορά στα λατρευτικά βάθη αυτής της παράδοσης δεν πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αποσιωπώνται οι σκοτεινές πλευρές που συνδέουν τη θεραπεία με τον θάνατο σε μια αδιάσπαστη ενότητα. Για αυτά τα πράγματα τηρείται ιερή σιγή, αλλά ούτως ή άλλως τούτο το μυστικό είναι κοινός τόπος. Κοινός τόπος για τη θεμελίωση της αυτογνωσίας,

[9] Παυσανίας, ΙΙΙ, 26 10
[10] Preller and Robert 1887-1926, Τομ. 2 πιν. 3, 1138 κ.ε.
[11] Απολλόδωρου, *Βιβλιοθήκη*, 3, 9.
[12] Erbse 1974, 222-224.

βασικός άξονας της οποίας είναι η θνητή φύση του ανθρώπινου γένους. Ο ιατρός θεραπεύει τις πληγές, όπως είπαμε, αλλά δεν μπορεί να θεραπεύσει τον άνθρωπο ενάντια στη φύση του.

Είναι μεγάλη η συμβολή των ποιητών σε αυτή τη διαδικασία αυτογνωσίας, καταρχήν εκείνων που δημιούργησαν τα μυθολογήματα και κατόπιν του Ομήρου, με τη βαθειά και σφαιρική γνώση του για την ανθρώπινη φύση. Η Ιλιάδα είναι το μεγάλο έπος του πολέμου, εκείνου που προκαλεί πληγές και σε ό,τι αφορά στις οδύνες και τις δυσκολίες των ηρώων, το έπος δεν σιωπά. Είναι εκπληκτική η αφθονία χειρουργών σε όλη την έκταση της Ιλιάδας και η παρουσία τους θεωρείται σχεδόν δεδομένη[13][12]. Είναι τέτοια η βαρύτητα που τους αποδίδεται, ώστε ορισμένοι ακαδημαϊκοί πρότειναν την αφαίρεση των εδαφίων που αναφέρονται στην παρουσία τους και την επαναφορά του έπους στην αρχική του μορφή, με τον εξορισμό όλων των ανώνυμων χειρουργών[13][14]. Εδώ θα συμφωνήσουμε με τον Κ. Κερένυι, ο οποίος θεωρεί ότι δεν κατόρθωσαν να δουν πως οι συγκεκριμένες αναφορές υποδεικνύουν μια αναγκαία φάση της εξέλιξης της χειρουργικής. Ο ειδικός στις πληγές και συνάμα πολεμιστής είναι απόλυτα αναγκαίος στην εξέλιξη του έπους. Ο Ποδαλείριος και ο Μαχάων, οι δυο γιοι του Ασκληπιού που εμφανίζονται στο πεδίο της μάχης με τον μικρό στρατό τους, συνδυάζουν στα πρόσωπά τους τον πολεμιστή και τον καλό γιατρό[15].

Χείρων και Παιών ή Παιήον
«*Συ είσαι ο πιο κατάλληλος γιατρός και ο Απόλλωνας Παιάνας τιμά το φως σου*»[16].

Στην Ιλιάδα όμως ο γεννήτωρ της θεραπευτικής τέχνης δεν είναι ο Ασκληπιός. Ο Ασκληπιός αναφέρεται απλώς ως πατέρας των δύο γιων του. Ο ποιητής δε γνωρίζει κανένα Ασκληπιό θεό της θεραπείας. Τον παρουσιάζει απλά ως θνητό ιατρό που έγινε ημίθεος μετά τον θάνατό του[17]. Πίσω από τους δύο γιους του, τον Μαχάονα και τον Ποδαλείριο στέκει μια άλλη μορφή, που η προέλευσή της χάνεται πίσω από την αχλή του μύθου, ο αρχαϊκός Χείρων, στον οποίο επιστρέφουμε αναζητώντας τον αιτιολογικό παράγοντα του μύθου. Ως πατέρα του Ασκληπιού ο Όμηρος δεν αναφέρει κανένα, παρά μόνον τον Χείρωνα, τον πατρικό φίλο και δάσκαλό του, που του δίδαξε τη θεραπευτική φύση των βοτάνων. Αλλά αυτό δεν τον ξεχωρίζει από τον κύκλο των ηρώων που μαθήτευσαν με τον Χείρωνα. Ο ίδιος ο Αχιλλέας συμμετείχε στη θεραπευτική παράδοση με το *χειρώνιον*[18], το θεραπευτικό βοτάνι για τις πληγές του Πάτροκλου. Ωστόσο και ο ίδιος ο Χείρων πληγώνεται, όπως μαθαίνουμε από μεταγενέστερους μύθους. Είναι ένας αθάνατος με αγιάτρευτη πληγή και ο μαθητής του ο Ασκληπιός έχει την ίδια τύχη. Γιατί ο Όμηρος αποσιωπά τη θεϊκή καταγωγή του δεύτερου; Ίσως η απάντηση βρίσκεται στον ιατρό των θεών, τον Παιώνα ή Παιηόνα.

Στην πέμπτη ραψωδία ο ποιητής αφηγείται τις πληγές των θεών από τις μάχες τους με τους θνητούς. Η Αφροδίτη, η Ήρα, ο τερατώδης Άδης ή ο Άρης αναζητούν στον Όλυμπο τον Παιώνα να θεραπεύσει τις πληγές τους. Ποιός είναι όμως αυτός ο γιατρός που εγγυάται τη θεραπεία των θεών; Είναι η προσωποποιημένη θεραπευτική δύναμη, εξυψωμένη στον ολύμπιο ουρανό. Ο Όμηρος στην αφήγησή του βάζει μια απαραβίαστη γραμμή που οριοθετεί τον κόσμο των θνητών και τον κόσμο των αθανάτων. Ο Χείρων, αν και θεός, είναι ευάλωτος και υποκύπτει στη σκιά του θανάτου. Το ίδιο και ο Ασκληπιός που παραμένει δεμένος με τη σφαίρα της θνητότητας. Δεν μπορούν, λοιπόν, να χειριστούν τον κόσμο των

[13] Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση του Ιδομενέα, *Ιλιάς,* 13, 210-14
[14] Willamowitz-Moellendorff, 1886, 45 κ.ε.
[15] Kerenyi 1959, 78.
[16] Βλ. Πίνδαρου,*Πύθιαι Ωδαί,*4 επ. 12 *εσσὶ δ’ ιατὴρ επικαιρότατος, Παιάν τέ σοι τιμά φάος*
[17] Βλ. Ομήρου, *Ιλιάς,* 4, 192, όπου ο Μαχάων καλείται στον Μενέλαο
[18] Στο ίδιο 11, 830-32.

αθανάτων. Τούτος ο αυστηρός διαχωρισμός δεν είναι ο μοναδικός. Η ομηρική θεολογία χαράζει την ίδια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους ολύμπιους θεούς και τους μη-ολύμπιους. Ό,τι είναι Ολύμπιο προσδένεται σταθερά στο άρμα του αιώνιου φωτός. Ό,τι είναι μη-Ολύμπιο φέρει τη σκιά του θανάτου. Ο Παιών συνδεδεμένος με τον Απόλλωνα στην Οδύσσεια, διακριτός σε άλλες αφηγήσεις, είναι η αληθινή πηγή της θεραπευτικής τέχνης[19]. Αντιπροσωπεύει μια μορφή θεραπείας ανώτερη από εκείνη του Ασκληπιού ή του Χείρωνα, την ουσία της αφηρημένης, καθαρής θεραπευτικής δύναμης του φωτός. Αυτός είναι πιθανώς ο λόγος που ο παιάνας στους Δελφούς ακουγόταν από την άνοιξη ως τα τέλη του φθινόπωρου, όσο κρατούσε δηλαδή η επιφάνεια του φωτός.

Βιβλιογραφία

Anonymous 1914, *The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. Homeric Hymns.* Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.
Bekker Immanuel, *Anecdota graeca,* (Berlin, 1814-21)
*De Romanorum Precationibus,*στο Appel, G.1909, από το *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt,* Paris:A. Audollent.
Erbse, H. (ed.) 1974*, Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia Vetera)*, vol. 3, Berlin: De Gruyter.
Hyginu, 1996, *Fabulae/Sagen der Antike.* Ausgewählt und übersetzt von Franz Peter Waiblinger, München.
Kerenyi, C. 1959, *Asklepios, Archetypal Image of the Physician's Existence,* (trans. R. Menheim), New York: Pantheon.
Kutsch, Ferdinard, 1913, *Attische Heilgotter und Heilheroen,* Giessen.
Preller L. – Robert C., *Griechishe Mythologie,* (Berlin, 1887-1926)
Willamowitz-Moellendorff, Ulrich von, 1886, *Isyllos von Epidauros,* Berlin.

[19] Βλ. Ομήρου, *Οδύσσεια* 4, 231. *ιητρός δε έκαστος επεί σφίσι δώκεν Απόλλων ιάσθαι. η γαρ Παιήονός είσι γενέθλης.*

Θρησκειολογία Ιστορία

Ορθοδοξία και Ισλάμ, προσεγγίσεις και αντιπαλότητες

Λέξεις κλειδιά: *Αρσλάν Β΄*, *Γεννάδιος Β΄*, *ισλάμ*, *ισλαμικό δόγμα*, *Μωάμεθ Β΄*, *ορθοδοξία*, *σαρία*, *χριστιανισμός*

Κ. Τσοπάνης. Δρ Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Θρησκευμάτων

Abstract

Orthodoxy was the first Christian doctrine that, due to its geographical proximity, from the very beginning was confronted with the new faith called Islam, as well as with its expansionist tendencies. The attitude of the Orthodox towards Islam has not always been the same. At first they tried to get to know it and to approach it within the framework of a "theological dialogue", which was often proselytizing, while later they stood negatively against it as defenders, especially when it was represented by the Turks. In the last century, the Church's attitude has changed again and Islam has been approached through a more open dialogue and mutual understanding, on the basis of the logic that acquaintance and approach always soften negative attitudes.

Η Ορθοδοξία ήταν το πρώτο χριστιανικό δόγμα που λόγω γεωγραφικής εγγύτητας σχεδόν εξαρχής βρέθηκε αντιμέτωπο με την νέα πίστη που ονομαζόταν Ισλάμ, καθώς και με τις επεκτατικές τάσεις του. Η στάση των Ορθοδόξων έναντι του Ισλάμ δεν ήταν πάντοτε η ίδια. Στην αρχή προσπάθησαν να το γνωρίσουν και να το προσεγγίσουν μέσα στα πλαίσια κάποιου «θεολογικού διαλόγου», που συχνά είχε προσηλυτιστικό χαρακτήρα, ενώ αργότερα στάθηκαν αρνητικά απέναντί του ως αμυνόμενοι, ιδίως όταν αυτό εκπροσωπήθηκε από τους Τούρκους. Τον αιώνα που πέρασε, η στάση της Εκκλησίας άλλαξε και πάλι και το Ισλάμ προσεγγίσθηκε μέσα από έναν πιο «ανοιχτό» νέο «διάλογο αγάπης» και αλληλοκατανόησης, στη βάση της λογικής ότι πάντοτε η γνωριμία και η προσέγγιση αμβλύνει τις αντιθέσεις.

Στην ιστορία των σχέσεων μεταξύ της ορθόδοξης εκκλησίας και του Ισλάμ διακρίνουμε δύο μεγάλες περιόδους: α) από την εμφάνιση του Ισλάμ και έως την κατάρρευση της Κωνσταντινούπολης (1453) και β) από αυτό το θλιβερό για τον Ελληνισμό συμβάν έως σήμερα. Στην πρώτη περίοδο διακρίνονται οι προσπάθειες που έκαναν οι Βυζαντινοί για να γνωρίσουν το Ισλάμ ως θρησκεία και να τα βρούνε μαζί του, προκειμένου να εξομαλυνθεί η δύσκολη κατάσταση στην οποία ευρίσκονταν οι ορθόδοξοι χριστιανοί που είχαν περιέλθει υπό την αραβική-μουσουλμανική κυριαρχία πρώτα και κατόπιν την οθωμανική. Αυτές οι προσπάθειες κορυφώθηκαν με τη διενέργεια ενός διαλόγου μεταξύ των ορθοδόξων και των μουσουλμάνων ακριβώς πάνω σε δογματικά θέματα. Στη δεύτερη περίοδο, ωστόσο, η ορθόδοξη εκκλησία ασχολήθηκε κυρίως με την υπεράσπιση των πιστών της έναντι του κινδύνου εξισλαμισμού, συχνά βίαιου και υποκινούμενου.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία και το Ισλάμ μέχρι το 1953

Η πρώτη γνωριμία της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το Ισλάμ πραγματοποιήθηκε μερικούς αιώνες πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης και ήταν κατ' αρχάς πολύ αρνητική, αφού έγινε μέσω του περάσματος στην αραβική-μουσουλμανική κυριαρχία ορισμένων εκτεταμένων εδαφών της Μέσης Ανατολής, της Βορείου Αφρικής καθώς και της Μικράς Ασίας. Οι αραβικές κατακτήσεις απέσπασαν βιαίως από την Ορθόδοξη Εκκλησία

εκτεταμένες επαρχίες και μητροπόλεις με πολυάριθμους πιστούς μεταξύ των οποίων πολλοί δέχθηκαν μαρτυρικό θάνατο για την πίστη τους. Τα πρώτα συγκεκριμένα στοιχεία για το Ισλάμ τέθηκαν στη διάθεση της Ορθόδοξης Εκκλησίας από τον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό, τον 8ο αιώνα. Σε αυτά προστέθηκαν και πολλά άλλα τα οποία προήλθαν από εκκλησιαστικές, πολιτιστικές και διπλωματικές πηγές όπως μας αποδεικνύουν οι πιο πρόσφατες έρευνες πάνω στις σχέσεις μεταξύ χριστιανισμού και ισλαμισμού.

Συγγραφείς όπως ο Βαρθολομαίος Εδέσσης, ο Νικήτας Βυζαντινός, ο Ευθύμιος Ζυγαβινός, ο Νικήτας Ακομινάτος και αυτοκράτορες όπως ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180), ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός (1347-1355) και ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425) ασχολήθηκαν προσωπικά με τις σχέσεις μεταξύ Χριστιανισμού και Ισλάμ. Εκτός αυτών ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς περιέγραψε τη συμπεριφορά των μουσουλμάνων απέναντί του, όταν βρέθηκε αιχμάλωτος στα χέρια τους. Όλοι αυτοί οι συγγραφείς ανήκουν στην περίοδο που γεννήθηκε ο χριστιανό-ισλαμικός διάλογος, περίοδος η οποία συνέπιπτε και με την άνοδο της δύναμης των ισλαμιστών Σελτζούκων και κατόπιν Οθωμανών Τούρκων. Το ύφος και η γλώσσα των συγγραμμάτων τους ποικίλει αναλόγως με την γλαφυρότητα της προσωπικής σκέψης του καθενός, ενώ κινούνται πάντοτε στα πλαίσια μιας θεμελιώδους διδασκαλίας της Ορθοδοξίας αναφορικά με τους ετεροδόξους, επαναλαμβάνοντας από καιρού εις καιρόν την προσηλυτιστική και απολογητική προσπάθεια του αγίου Ιουστίνου, φιλοσόφου και μάρτυρος, από τον «Διάλογο με τον Τρύφωνα τον Ιουδαίο», μόνο που αυτή την φορά απευθύνονταν όχι στους πιστούς του μωσαϊκού Νόμου αλλά στο Ισλάμ. Ο διάλογος αυτός, ωστόσο, παρόλα τα μειονεκτήματά του, ήταν πολύ πιο χρήσιμος από τις επιβλαβείς, δυτικής προέλευσης και έμπνευσης, σταυροφορίες, οι οποίες ξεκίνησαν για να πλήξουν το Ισλάμ και τελικά έπληξαν σχεδόν ανεπανόρθωτα τον ορθόδοξο ανατολικό χριστιανισμό.

Σε ό,τι αφορά στη μουσουλμανική πλευρά, αυτή διέθετε μια σειρά από κορανικά εδάφια, τα οποία αναφέρονταν στους Χριστιανούς. Έτσι τα πρώιμα κείμενα, όπως είναι οι σούρα, 2, στιχ.62, σούρα 5 στίχ. 69 και σούρα 22 στιχ. 17, μνημονεύουν μεν τους χριστιανούς, αλλά στην συνέχεια επικρίνεται η χριστιανική πίστη στο πρόσωπου του Ιησού Χριστού ως Υιού του Θεού (σούρα 9, στιχ., 30) καθώς και το δόγμα της Αγίας Τριάδος (σούρα 4, στιχ., 17 και σούρα 5, στιχ., 73). Παρόμοια με τους Ιουδαίους και τους Ζωροάστρες, οι Χριστιανοί ονομάζονται στο Κοράνι ως «Λαός της Βίβλου». (chl-al-kitab) Σύμφωνα πάντα με το ιερό βιβλίο των Μουσουλμάνων, τους Χριστιανούς θα τους τιμωρήσει ο Αλλάχ για την «λανθασμένη» πίστη τους. (σούρα 2, στιχ. 111, 114, 135, 140, σούρα 9, στιχ., 29 και σούρα 11, στιχ., 18). Η ανάμιξη των Μουσουλμάνων με τους χριστιανούς απαγορεύεται στην σούρα 5 στιχ., 21 ενώ η αντιζηλία μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων υπονοείται έκδηλα στην σούρα 2, στιχ., 113.

Την εποχή του Μωάμεθ ήταν φιλικές οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, ενώ ο ίδιος ο προφήτης φαίνεται ότι δεν είχε σκοπό να τους εξισλαμίσει αλλά να τους καταστήσει φόρου υποτελείς προκειμένου να τους ταπεινώσει για την «λανθασμένη» πίστη τους (1)[1]. Οι μεταξύ τους σχέσεις όμως με τον καιρό μετατράπηκαν σε εχθρικές, κυρίως αφότου οι μουσουλμάνοι άρχισαν να αποκτούν δύναμη και να εποφθαλμιούν εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με την οποία σύντομα μάλιστα ήρθαν σε ρήξη. Η πρώτη μεγάλη ένοπλη ρήξη με τα αυτοκρατορικά στρατεύματα έγινε το 629, όταν περίπου τρεις χιλιάδες μουσουλμάνοι πολεμιστές υπό την ηγεσία νεοπροσύλητων, και ως εκ τούτου πολύ ενθουσιωδών αρχηγών, όπως ο Αμπντάλλα-μπέν-Ραουάχα, καταδιώκοντας τους ακρίτες βεδουίνους των Βυζαντινών εισήλθαν και κατέλαβαν περιοχές της Υπεριορδανίας. Τα βασιλικά στρατεύματα αποτελούμενα από διακόσιες χιλιάδες άνδρες και έχοντας ως

[1] Νομικός, Χ.Α.,*Οι Άραβες, Το Ισλάμ, Οι κατακτήσεις,* 82

επικεφαλή τον ίδιο τον αυτοκράτορα Ηράκλειτο έτυχε τότε να βρίσκονται στην Συρία. Το γεγονός δεν πτόησε τους ενθουσιώδεις μουσουλμάνους που προέλασαν ακάθεκτοι στα υψίπεδα του Μοάβ εναντίον των αυτοκρατορικών στρατευμάτων τα οποία, υπό την ηγεσία του στρατηγού Θεοδώρου Βικαρίου, συνέτριψαν τους πιστούς του Μωάμεθ στους βυζαντινούς Μοθούς, τη σημερινή πεδιάδα της Μούτα. Στην πρώτη τους αναμέτρηση με τον βυζαντινό τακτικό στρατό οι μουσουλμάνοι Άραβες υπέστησαν πανωλεθρία, οι αρχηγοί τους έπεσαν νεκροί και ο Χάλιδ-μπεν-ελ-Ουαλίδ[2] μπόρεσε να συγκεντρώσει μόλις μερικές εκατοντάδες επιβιώσαντες και να τους οδηγήσει ηττημένους πίσω στην Μεδίνα.

Τότε οι Χριστιανοί που ζούσαν μαζί τους δεν τους συμπαραστάθηκαν στους πολέμους τους εναντίον της Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα οι σχέσεις τους να επιδεινωθούν. Οι Χριστιανοί άρχισαν πλέον να γίνονται μόλις και μετά βίας «ανεκτοί» και υπό τον όρο πάντοτε ότι θα πλήρωναν φόρο στους Μουσουλμάνους. (σούρα 9, στιχ., 29) Επιπλέον εξέπεσαν από την θέση τους ως «λαός της Βίβλου» και έπαψαν να προστατεύονται από τον ισλαμικό νόμο, την «σαρία». Σε γενικές γραμμές υπήρχαν οχτώ λόγοι με τους οποίους ο Χριστιανός θα μπορούσε να τιμωρηθεί με την θανατική ποινή από τους Μουσουλμάνους και συγκεκριμένα: η συγκατάθεση του Χριστιανού να πολεμήσει εναντίον των Μουσουλμάνων, η συνεύρεση του με μια Μουσουλμάνα γυναίκα, η πρόθεση και η επιδίωξη να συνάψει γάμο με μια Μουσουλμάνα, η αποδεδειγμένη πρόθεση του να μεταστρέψει Μουσουλμάνο στον Χριστιανισμό, η ληστεία που θα διέπραττε σε βάρος κάποιου Μουσουλμάνου, η κατασκοπία προς χάρη των «απίστων», η χρησιμοποίηση του ως οδηγού από τις στρατιές των «απίστων» και το τελευταίο και πιο σοβαρό, η δολοφονία εκ μέρους του ενός Μουσουλμάνου.

Με την πάροδο των αιώνων το Ισλάμ ενδυνάμωνε όλο και περισσότερο ενώ αντιθέτως η βυζαντινή αυτοκρατορία έχανε συνεχώς εδάφη και ισχύ με αποτέλεσμα να μην μπορεί να υπερασπιστεί πλέον δια των όπλων τους Χριστιανούς που βρίσκονταν υπό μουσουλμανική κυριαρχία. Στην πραγματικότητα από το έτος 1204, με την κατάληψη της Πόλης από τους Σταυροφόρους και μετά δεν μπόρεσε να ξαναγίνει ποτέ αυτό που υπήρξε κάποτε ούτε φυσικά να ξαναποκτήσει την παλιά της δύναμη και αίγλη αλλά απλώς φυτοζωούσε ως ένα βασίλειο μεταξύ άλλων βασιλείων εξίσου ή περισσότερο ισχυρών από αυτό. Αντιμετωπίζοντας μάλιστα την εχθρότητα της Δύσεως από την μία και των χριστιανών γειτόνων της που επιβουλεύονταν τα εδάφη της στην Χερσόνησο του Αίμου από την άλλη, στάθηκε πλέον ανίκανη να υπερασπιστεί τον Χριστιανισμό έναντι των τούρκων μουσουλμάνων. Οι Σταυροφόροι οι ίδιοι ήσαν εκείνοι που κατέστρεψαν την άμυνα του Χριστιανισμού στην Ανατολή και «επέτρεψαν» έτσι στους αλλόπιστους να διαβούν τα στενά του Βοσπόρου και να εισχωρήσουν στην καρδιά της Ευρώπης, φτάνοντας κάποτε έως τις πύλες της Βιέννης. Οι πραγματικοί μάρτυρες της Δ΄ Σταυροφορίας δεν ήσαν οι ιππότες που πολέμησαν στον Άγιο Τάφο ή στους πύργους της Άκρας, αλλά οι αθώοι Χριστιανοί της Χερσονήσου του Αίμου, της Μικράς Ασίας και της Μέσης και Εγγύς Ανατολής που αφέθηκαν ανυπεράσπιστοι στους διωγμούς, την υποδούλωση και την εξαφάνιση, γεγονότα που προκλήθηκαν από το μίσος που γέννησαν οι πόλεμοι των Σταυροφόρων. Αι πάλαι ποτέ «Συριάζουσαι Αθήναι», η Συρία δηλαδή, εξαραβίσθηκε και μεταστράφηκε στον ισλαμισμό

[2] Ο Χάλιδ-μπεν-ελ-Ουαλίδ υπήρξε τόσο τρομερός πολεμιστής, ώστε ο βυζαντινός χρονογράφος Θεοφάνης αναφέροντας τον γράφει: *Ο Χάλεδος, ον λέγουσι μάχαιρα του Θεού*. Η πανωλεθρία που υπέστησαν οι μουσουλμάνοι από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα στους Μοθούς αφ ενός κλόνισε το γόητρο του Μωάμεθ στις φυλές των Βεδουΐνων που κατοικούσαν στα σύνορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και αφ' ετέρου σφράγισε ανεξίτηλα την ιστορική τους πορεία. Εκεί έπεσαν πολλοί από τους μαθητές του προφήτη και μέχρι σήμερα η συγκεκριμένη πεδιάδα θεωρείται τόπος μαρτυρίου και ιερού προσκυνήματος για τους μουσουλμάνους ενώ οι εκεί πεσόντες ως από τους πιο ένδοξους μάρτυρες του Ισλάμ

ενώ σήμερα δεν υπάρχει καμία από τις επτά εκκλησίες στις οποίες απευθύνεται η Αποκάλυψη του Ιωάννου του Θεολόγου.

Από την άλλη πρέπει να σημειώσουμε ότι η οικονομική κατάσταση κάποιων Χριστιανών που ζούσαν σε μουσουλμανικές περιοχές μολαταύτα καλυτέρευσε με τον καιρό, χάρη στον εμπορικό και επιχειρηματικό τους πνεύμα και στην ιδιαίτερη εργατικότητα τους τόσο στην παραδοσιακή καλλιέργεια των αγρών όσο στις τέχνες και στο εμπόριο. Έτσι οι Χριστιανοί πληρώνοντας τον φόρο που τους είχε επιβληθεί, μπόρεσαν να διατηρήσουν τη μητρική τους γλώσσα και τις αρχαίες θρησκευτικές τους παραδόσεις.

Μολονότι υπήρχαν κάποιες δυνατότητες οικονομικής ανέλιξης και αυτοδυναμίας κάποιων χριστιανών και στα πλαίσια της πρώιμης τουρκικής κυριαρχίας, φαίνεται πως η γενική κατάσταση των Χριστιανών δεν ήταν καθόλου αξιοζήλευτη. Έτσι, από την εποχή ακόμα του Ομάρ Β΄, οι ορθόδοξοι χριστιανοί των εδαφών που εκείνος είχε καταλάβει, όντας ύποπτοι συχνά για σχέσεις και επαφές με τους ομοθρήσκους τους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας είχαν αναγκαστεί να τελούν υπό ιδιαίτερα περιοριστικές συνθήκες διαβίωσης. Για παράδειγμα ο αλ Μουταουακίλ έστειλε ένα διάταγμα μεταξύ των ετών 850 και 854, με το οποίο επέβαλε στους Χριστιανούς και στους Εβραίους να βάζουν διακριτικά στα σπίτια τους, να μην υψώνουν τα μνήματα πάνω από τη γη, να φέρουν ενδύματα πορτοκαλί χρώματος, να ράβουν κίτρινα διακριτικά μπαλώματα στο μπρος και το πίσω μέρος των ρούχων τους και να ιππεύουν μόνο μουλάρια και γαϊδούρια με ξύλινα σαμάρια, προκειμένου να διακρίνονται από τους Μουσουλμάνους. Πάνω από τους χριστιανούς πλανιόταν επίσης και η κατηγορία ότι είχαν διαστρεβλώσει τα κείμενα της Αγίας Γραφής. (σούρα 2, στιχ., 70 και σούρα 5, στιχ., 16-18). Στηριζόμενος σε αυτά ο φατιμίδης χαλίφης αλ-Χακίμ (991-1021) επιδείνωσε ακόμα περισσότερο την κατάσταση των ορθοδόξων χριστιανών με σειρά διαταγμάτων του.

Σε πείσμα όλων αυτών των απαγορεύσεων και των στερήσεων που είχαν κατά καιρούς επιβληθεί στους χριστιανούς από την παλαιότερη πιο στυγνή μουσουλμανική νομοθεσία, υπήρξαν και μερικές προσπάθειες εκ μέρους κάποιων Μουσουλμάνων να πλησιάσουν τους Χριστιανούς και να μπουν σε έναν διάλογο μαζί τους. Μεταξύ αυτών των προσπαθειών μνημονεύουμε το έργο του Ali-al-Tabari, “Kitab al-Din-al-Dawlah”, γραμμένο τον ένατο αιώνα, και το έργο του al-Nadim, “Fihrist”, χρονολογούμενο από το έτος 988. Σε αυτά τα έργα δε λείπει ο απολογητικός τόνος.

Αξιοσημείωτο για την αυστηρότητα της τήρησης του ισλαμικού δόγματος αυτήν την περίοδο είναι και το γεγονός ότι ο Μουσουλμάνος μυστικιστής al-Hallaj διδάσκοντας ένα είδος πανθεϊσμού συνελήφθη, φυλακίσθηκε και κατόπιν το έτος 922 σταυρώθηκε στην Βαγδάτη. Επανερχόμενοι στους βυζαντινούς συγγραφείς σημειώνουμε ότι ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης γνώρισε τον ισλαμισμό από τις συζητήσεις που είχε με διαφόρους μουσουλμάνους, ενώ ο Γεώργιος Τραπεζούντιος είχε πεισθεί ότι ο Μωάμεθ Β΄ επέπρωτο να κατακτήσει ολόκληρο τον κόσμο. Αλλά οι Βυζαντινοί ιστορικοί της περιόδου που προηγήθηκε της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως έλπιζαν να βρουν περισσότερη κατανόηση εκ μέρους των Μουσουλμάνων από ό,τι εκ μέρους των Χριστιανών Καθολικών.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της υποδοχής που επεφύλαξαν οι Βυζαντινοί στον σουλτάνο του Ικονίου. Η είσοδος του ισχυρού σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη άφησε μια έντονη εντύπωση στον πληθυσμό της Πόλης. Οι Τούρκοι ήταν ήδη εγκατεστημένοι πολλά χρόνια στο Ικόνιο, το οποίο ήταν από τις πρώτες πόλεις που έπεσε στην κατοχή τους, και όλα αυτά τα χρόνια απειλούσαν τα νέα σύνορα της Αυτοκρατορίας ενώ οι Βυζαντινοί εκείνη την περίοδο είχαν αποδυθεί σε έναν πεισματικό αγώνα εναντίον τους. Τελικά οι

εκστρατείες του αυτοκράτορα Μανουήλ υποχρέωσαν τον Αρσλάν Β΄ να ζητήσει το έτος 1211 ειρήνη. Λίγο μετά την σύναψη της ειρήνης ο σουλτάνος, απειλούμενος από τους πολυπληθείς εχθρούς του και θέλοντας να κερδίσει οριστικά την εύνοια του αυτοκράτορα, επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενος από χίλιους καβαλάρηδες. Με την ευκαιρία της επίσκεψης ο αυτοκράτορας κινητοποίησε όλον τον κρατικό μηχανισμό και τον υποδέχθηκε με τα μεγαλοπρεπέστερα τελετουργικά και πρωτόκολλα της αυτοκρατορικής Αυλής. Οι ιστοριογράφοι της εποχής που ήσαν παρόντες στην μεγαλοπρεπή τελετή αναφέρουν εντυπωσιασμένοι ότι το Βυζάντιο είχε αιώνες να δει τέτοια μεγαλοπρέπεια.

Την ίδια περίοδο υπήρξε και μια διπλωματική αλληλογραφία μεταξύ του αυτοκράτορα και του σουλτάνου από την οποία αποπνέεται ένας αέρας «διαλόγου», μολονότι κάποιες φορές αυτό γίνεται από θέση ισχύος. Έτσι στις εισαγωγές αυτών των επιστολών του Βυζαντινού αυτοκράτορας προς τον σουλτάνο του Ικονίου, οι οποίες γράφτηκαν στις αρχές της 1ης μ.Χ. χιλιετίας, απαριθμούνται οι πομπώδεις τίτλοι τόσο του Βυζαντινού αυτοκράτορα όσο και του σουλτάνου. Σε μια από αυτές τις επιστολές ο βυζαντινός μονάρχης μέμφεται τον Χαρούν αλ Ρασίντ ότι εάν παραβιάσει τα σύνορα που είχαν κληρονομήσει από τους παλαιότερους εισβάλλοντας στα εδάφη της αυτοκρατορίας ταυτόχρονα θα παραβιάζει κατάφορα και τις εντολές του προφήτη ο οποίος δίδαξε τους μουσουλμάνους να θεωρούν τους χριστιανούς «ως αδελφούς». Μια δεύτερη επιστολή που τιτλοφορείται «Πιτάκιον του Σουλτάνου του Κάρεος προς τον βασιλέα των Ρωμαίων» και είχε σταλεί μεταξύ των ετών 1425-1438 προς τον Ιωάννη τον 8ο τον Παλαιολόγο τον χαρακτηρίζει «αληθινόν φίλον των Μουσουλμάνων» και έχει έναν τόνο ήρεμο και τυπικό. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια απάντηση σε αιτήματα του Αυτοκράτορα, προκειμένου να διευθετηθεί η κατάσταση των υποδούλων χριστιανών. Ο μαμελούκος σουλτάνος από την πλευρά του δείχνει ενδιαφέρον για τις φιλικές σχέσεις που επιδίωκαν οι Οθωμανοί με το Βυζάντιο, φοβούμενος μην απομονωθεί.

Οι σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το Ισλάμ μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης

Στις 29 Μαΐου του 1453 ο Μωάμεθ ο Β΄ μπήκε νικητής στην Βασιλεύουσα και ανέβηκε στον πάλαι ποτέ ένδοξο θρόνο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του ΙΒ΄ Παλαιολόγου, του αποκαλούμενου και Δραγάτση που έπεσε πολεμώντας στα τείχη της Πόλης. Μαζί με τον τελευταίο αυτοκράτορα είχε καταρρεύσει και η ύστατη ελπίδα των Βυζαντινών να σώσουν την άλλοτε περήφανη και φημισμένη βασιλεύουσα. Μετά την τριήμερη λεηλασία και τις σφαγές του πληθυσμού ο σουλτάνος Μωάμεθ, ο οποίος δεν ήθελε να παραλάβει μόνο ερείπια, επενέβη με πρόθεση να αποκαταστήσει κάποια μορφή τάξης στην Πόλη και να ξαναδώσει στην καθημερινή ζωή τους όποιους ρυθμούς θα μπορούσε πλέον να έχει. Ένα από τα πρώτα του μελήματα προκειμένου να πείσει τους Χριστιανούς ότι δεν κινδύνευαν πλέον και ότι έπρεπε να υπακούσουν πρόθυμα την νέα τάξη που επέφερε η εξουσία του στην Πόλη ήταν να προβεί σε εκλογή και ενθρόνιση νέου Πατριάρχου μια και ο θρόνος χήρευε κατά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Τον νέο πατριάρχη που θα αναγνώριζε την ούτως ή άλλως δεδομένη εξουσία του, τον βρήκε στο πρόσωπο του μοναχού και καθηγητού Γεωργίου Γενναδίου Σχολαρίου, διακηρυγμένου εχθρού του τραγικού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΒ΄. Ο Σχολάριος με την πτώση της Πόλης περιέργως βρέθηκε ασφαλής στην Ανδριανούπολή, στην αυλή ενός πασά ο οποίος τον εκτιμούσε ιδιαιτέρως. Με εντολή του σουλτάνου μετέβη στην Κωνσταντινούπολή και ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο με το όνομα Γεννάδιος ο Β΄.

Παρά το ότι έχαιρε της ιδιαιτέρας εκτίμησης του Μωάμεθ, από τον οποίον δέχθηκε τη ράβδο και την κρατική αναγνώριση, όμως η πατριαρχία του δεν διήρκεσε επί μακρόν. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης στους «απίστους» είχε συγκλονίσει τρομερά τους

επιβιώσαντες της καταστροφής Χριστιανούς και σίγουρα η δική του στάση έναντι του κατακτητή δεν ήταν αυτή που θα του έδινε την ιδιότητα του «Εθνάρχη» στα μάτια τους.

Επί πατριαρχίας Γενναδίου Β΄ η Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης καθόρισε την δογματική της θέση έναντι του Ισλάμ. Συγκεκριμένα, μετά από αίτημα του σουλτάνου ο Οικουμενικός Πατριάρχης συνέγραψε μια πραγματεία με τον τίτλο «Περί της μόνης οδού ήτις άγει εις την σωτηρίαν». Σε αυτήν ο Γεννάδιος Β΄ ισχυρίζεται ότι υπάρχουν τρεις μεγάλοι θρησκευτικοί «νόμοι»: ο φυσικός νόμος, ο γραπτός νόμος των δώδεκα εντολών του Μωυσή και ο «Νόμος του Ευαγγελίου». Ο Χριστιανισμός ή ο «Νόμος του Ευαγγελίου», υπήρξε ο καρπός ή το πρωταρχικό αποτέλεσμα της Παλαιάς Διαθήκης και της αρχαίας σοφίας. Ο χριστιανικός νόμος είναι τέλειος. Κανένας άλλος «νόμος» ο οποίος ήρθε μετά από αυτόν ή τον αντιμάχεται δεν μπορεί να θεωρηθεί θεϊκός. Ο σουλτάνος φάνηκε δυσαρεστημένος από την πραγματεία του Γενναδίου Β΄ και του ζήτησε να γράψει μια άλλη πιο σαφή. Τότε ο Γεννάδιος συνέγραψε μια «Ομολογία Πίστεως» η οποία φέρει το όνομά του. Ο ίδιος ο πατριάρχης Γεννάδιος ακόμα και μετά την τρίτη απομάκρυνσή του από τον οικουμενικό θρόνο δεν εγκατέλειψε τις προσπάθειές του για την προσέγγιση με το Ισλάμ και συνέχισε έναν ιδιότυπο διάλογο με δύο τούρκους πασάδες στην πόλη των Σερρών σχετικά με τη θεότητα του Σωτήρος Χριστού.

Όλες οι προσπάθειες τόσο του πατριάρχου Γενναδίου Β΄ όσο και των συγχρόνων του θεολόγων να πείσουν τους μουσουλμάνους ότι η Ορθόδοξη χριστιανική πίστη ήταν ανώτερη από τα άλλα χριστιανικά δόγματα αλλά και από αυτό το Ισλάμ δεν καρποφόρησαν. Ωστόσο, παραχωρήθηκε στο Οικουμενικό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το προνόμιο να διατηρήσει στενές σχέσεις τόσο με τα υπόλοιπα πατριαρχεία της Ανατολής που τελούσαν υπό μουσουλμανική κατοχή όσο και με το Κίεβο και μετέπειτα με το πατριαρχείο της Μόσχας. Έτσι μπόρεσε όλους αυτούς τους αιώνες μέσα από μια περιπετειώδη πορεία να διατηρήσει την πρωτοκαθεδρία του μεταξύ των κατά τόπους ορθοδόξων εκκλησιών.

Η μουσουλμανική κατοχή της Α. Ευρώπης, μέσα από τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που επέβαλε στον Χριστιανισμό, είχε ωστόσο και μια θετική επίδραση, η οποία συνίστατο στην «αναγέννηση» -μέσω λουτρών αίματος πολλές φορές- της χριστιανικής πίστης. Οι χλιαροί, ευκαιριακοί και οπορτουνιστές εγκατέλειψαν γρήγορα την εκκλησία, ασπαζόμενοι τα δόγματα των νέων κρατικών κυριάρχων. Έτσι μέσα από την ιδιότυπη αυτή κάθαρση αναβίωσε ο χριστιανικός μυστικισμός, και ο δρόμος αυτός της άμεσης μέθεξης με τις άκτιστες θείες ενέργειες, με το θεϊκό φως, απέδωσε στην Εκκλησία χορείες νεομαρτύρων που δε δίστασαν να ομολογήσουν την πίστη τους και να πεθάνουν για αυτήν.

Μια άλλη παράμετρος της μουσουλμανικής κατοχής είναι ότι στέρησε από την ορθόδοξη εκκλησία για μια μακρά σειρά αιώνων τη δυνατότητα ιεραποστολής σε χώρες της Αφρικής και κυρίως της Ασίας όπου δεν είχαν γνωρίσει τον χριστιανισμό. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η Ορθοδοξία να έρθει σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις σε επαφή και αλληλογνωριμία με τα μεγάλα θρησκεύματα της Ασίας και της Άπω Ανατολής. Ιεραποστολές στα εδάφη που ανθούσαν τα ανατολικά θρησκεύματα ανέλαβε κατά κύριο λόγο από τον 14ο αιώνα και μετά η ορθόδοξη ρωσική εκκλησία και μερικές φορές είχε την τύχη να προσελκύσει στον χριστιανισμό ένα μεγάλο αριθμό μη χριστιανών ασιατών.

Βέβαια, η παρουσία άλλων πίστεων και θρησκειών στο εγγύς περιβάλλον της απασχόλησε την ορθόδοξη εκκλησία μέχρι τις ημέρες μας. Έτσι μετά την αποδυνάμωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά κυρίως μετά την κατάργηση του Χαλιφάτου στην Τουρκία στις 29

Οκτωβρίου του 1923, η ορθόδοξη εκκλησία προσπάθησε να έρθει σε επαφές με τους μουσουλμάνους. Σε επαφές προσπάθησε να έρθει φυσικά και με τους Εβραίους. Όμως, ο διαθρησκειακός διάλογος απαιτεί κοινή συναίνεση και εμπιστοσύνη από τις δύο πλευρές, η οποία χρειάζεται πολύ χρόνο για να οικοδομηθεί. Μολονότι ήδη ο Ιουδαϊσμός και το Ισλάμ βρίσκονται σε διαθρησκειακό διάλογο με τον Χριστιανισμό εν γένει και με την Ορθοδοξία ειδικότερα, ωστόσο δεν υπάρχει η ίδια πρόοδος όσον αφορά τον Ινδουϊσμό, τον Βουδισμό και άλλα ανατολικά θρησκεύματα, τα οποία παραμένουν σε απόσταση μολονότι η παρουσία τους στην Δύση γίνεται όλο και πιο έκδηλη και παρά το γεγονός ότι από πολύ νωρίς, σχετικά, εμφανίστηκε στη βυζαντινή θεολογική παράδοση κάποια στιγμή εκχριστιανισμένη και η ζωή του Βούδα σε ένα έργο με τον τίτλο «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ»[3](3). Η ορθόδοξη χριστιανική Εκκλησία λόγω γεωγραφικής τοποθέτησης είναι μεν η πιο κοντινή, από τα χριστιανικά δόγματα, με το Ισλάμ όμως η εγγύτητα αυτή δεν περιορίζεται μόνο σε γεωγραφικά πλαίσια, αλλά εγγίζει και τον χώρο του πνευματικού. Σίγουρα το Ισλάμ μπορεί εύκολα να προσεγγιστεί κυρίως μέσα από την γλώσσα των μυστικών πατέρων.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Κοράνιον, μεταφρ., Γ. Πεντάκη, Αθήναι, 1879.
Θεοφάνους, 1839, *Χρονογραφία.* Corpus Scr. Hist. Byz., Βόννη.
Ζωναράς, 1841, *Χρονικόν,* Corpus Scr. Hist. Byz., Βόννη
Κεδρηνός Γ., 1838, *Σύνοψις Ιστοριών,* Corpus Scr. Hist. Byz., Βόννη.
Λέοντος Γραμματικού, 1842, *Χρονογραφία,* Corpus Scr. Hist. Byz., Βόννη.
Νικηφόρου Πατριαρ. 1880, *Ιστορία σύντομος από της Μαυρικίου βασιλείας.* Λειψία.
Νομικού Χ.Α., 1992, Οι Άραβες, Το Ισλάμ-Οι κατακτήσεις, 3η εκδ. Αθήνα: Δημιουργία.
Ζιάκα, Γρηγόριου 1991, *Το Ισλάμ,* Σειρά: Ιστορία των Θρησκευμάτων, τομ., Β΄, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς,
Γιαννουλάτου Αναστασίου, (αρχιεπισκόπου Αλβανίας), *Το Ισλάμ,* Αθήνα
Ζήση Ν. Θεοδώρου 1988, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος,* Θεσσαλονίκη: Ανάλεκτα Βλατάδων.
Jafar Shahidi, Seyyed, 1995, *Αναλυτική Ιστορία του Ισλάμ,* Αθήνα: Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος,.
Nicholson R. A., 1914, *Mystics of Islam,* London.
——————, 1978, *Studies in Islamic Mysticism.* First Paperback Edition, Cambridge.
Rus Remus, 1994, *Istoria Filosofiei Islamice*, Editura "enciclopedică", Bucureşti.
Smith , M.M., *Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East,* London 1993.
Walzer R. 1962, *Greek into Arabic,* Oxford.
Watt W.M., *Islamic Philosophy and Theology,* Edinburgh, 1962.
Goldziher, *Le Dogme et la Loi de l'Islam.* Paris.
Neill Stephen, 1986, *A History of Christian Missions,* ed., Penguin Books, Harmondsworth.
Smith Cantwell Wilfrent, 1957, *Islam in Modern History,* New York.

[3] Βλ., J. P. Migne, *P.G.,* t. 96, στήλες 857-1250.

Η Διδακτική της Ηθικής των Υπολογιστών: μια Μεθοδολογική Προσέγγιση

Λέξεις κλειδιά: *ηθική*, *ηθική των υπολογιστών*, *κώδικες δεοντολογίας*, *μεθοδολογία ανάλυσης σεναρίων ηθικών διλημμάτων*, *προσωπικά συστήματα αξιών*

Κωνσταντάκης, Νίκος, Παλαιγεωργίου, Γιώργος, Σιώζος, Παναγιώτης, Τμήμα Πληροφορικής – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Abstract
The aim of this essay is to describe modern educational methods that encourage the creation of appropriate learning experiences and to present the process applied and the conclusions drawn from the seminar "Professional Ethics in Informatics", held at the Information Laboratory of the Department of Multimedia, Aristotle University of Thessaloniki, in June 2003.

Το ζήτημα της ηθικής των υπολογιστών αποτελεί σήμερα ένα σημαντικό πεδίο μελέτης και συζήτησης τόσο στο ακαδημαϊκό περιβάλλον όσο και τον επιχειρηματικό χώρο. Απέναντι στην ανάγκη της κατάρτισης των σπουδαστών στο νέο πλαίσιο ηθικών στάσεων που διαμορφώνεται στην ΚτΠ, απαιτείται η δόμηση μιας εκπαιδευτικής μεθόδου που εξασφαλίζει την ενημέρωση και καθιστά τους αυριανούς επαγγελματίες ικανούς να αξιολογούν ηθικά διλήμματα που ανακύπτουν κατά την ανάπτυξη ή/και την χρήση των ΤΠΕ. Το παρόν δοκίμιο έχει ως στόχο την περιγραφή σύγχρονων εκπαιδευτικών μεθόδων που ενθαρρύνουν τη δημιουργία κατάλληλων μαθησιακών εμπειριών και την παρουσίαση της διαδικασίας που εφαρμόστηκε και των εξαγόμενων συμπερασμάτων από το σεμινάριο «Επαγγελματική Δεοντολογία στην Πληροφορική», που διεξήχθη στο Εργαστήριο Πολυμέσων του τμήματος Πληροφορικής του ΑΠΘ, τον Ιούνιο του 2003.

Λέξεις κλειδιά: *Εκπαιδευτική διαδικασία, εκπαιδευτική μεθοδολογία, διδακτική, ηθική των υπολογιστών, ηθική των ΤΠΕ*.

Εισαγωγή
Η ευρεία εφαρμογή των Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών (ΤΠΕ) στην καθημερινή μας ζωή, έχει αναδείξει νέα ηθικά διλήμματα τόσο για τον επαγγελματία ειδικό στην Πληροφορική, όσο και για τον τελικό χρήστη. Ένας διαχειριστής σε ένα τοπικό εταιρικό δίκτυο, μπορεί για λόγους ασφαλούς λειτουργίας του δικτύου να παρακολουθεί τα e-mail των υπαλλήλων ή να καταγράφει τους ιστοχώρους που επισκέπτονται; Αν το κάνει υποχρεούται να τους ενημερώσει; Όταν καταρρεύσει μια εφαρμογή ιατρικής πληροφορικής κατά την διάρκεια μιας ιατρικής επέμβασης βαρύνεται ηθικά ο προγραμματιστής, ο κατασκευαστής του υλικού, ή η ομάδα αναλυτών που προσδιόρισε τις προδιαγραφές του συστήματος; Ο κώδικας ενός προγράμματος Η/Υ μπορεί να αποτελεί ιδιοκτησία του δημιουργού του; Ο κατάλογος των παραδειγμάτων μπορεί να επεκταθεί σε μεγάλο βαθμό.

Η ηθική των υπολογιστών ως πεδίο μελέτης εμφανίζεται το 1950, στο βιβλίο «Η ανθρώπινη χρήση των ανθρώπων» (The Human Use of Human Beings) του Norbert Wiener

(Wiener, 1950). Σύμφωνα με τον συγγραφέα η ενσωμάτωση της τεχνολογίας των υπολογιστών στην κοινωνία θα απαιτήσει την αναδόμηση της κοινωνίας – μια “δεύτερη βιομηχανική επανάσταση” – μια πολύπλευρη διαδικασία που θα χρειαστεί δεκαετίες για να υλοποιηθεί και θα πραγματεύεται θέματα όπως η προσαρμογή των εργαζομένων σε ριζικές αλλαγές στον επαγγελματικό χώρο, η θέσπιση νέων κανόνων και κανονισμών από τις κυβερνήσεις, η δημιουργία νέων πολιτικών και πρακτικών από την βιομηχανία και τις επιχειρήσεις και η κατάστρωση νέων κανόνων επαγγελματικής συμπεριφοράς από τους επαγγελματικούς οργανισμούς. Στην δεκαετία του ’60, ο επιστήμονας της πληροφορικής Donn Parker εξέτασε τις ανήθικες και παράνομες χρήσεις των υπολογιστών από τους επαγγελματίες της πληροφορικής, “Φαίνεται,” είπε ο Parker, “ότι όταν οι άνθρωποι μπαίνουν μέσα στο χώρο των υπολογιστών, αφήνουν την ηθική τους στην πόρτα”.

Ο Parker συνέλεξε παραδείγματα υπολογιστικών εγκλημάτων και άλλων ανήθικων υπολογιστικών δραστηριοτήτων. Το 1968 δημοσιεύθηκε το πολύ σημαντικό άρθρο του, “Κανόνες ηθικής για την Επεξεργασία Πληροφοριών» (Rules of Ethics in Information Processing) (Parker, 1968). Στα μέσα τις δεκαετίας του ’70, ο Maner ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο «ηθική των υπολογιστών», για να αναφερθεί στα “ηθικά προβλήματα που έγιναν πιο σύνθετα, που μετασχηματίστηκαν ή που δημιουργήθηκαν από την τεχνολογία των υπολογιστών”. Πρόβλεψε έναν τομέα της εφαρμοσμένης ηθικής παρόμοιο με αυτόν της ιατρικής ηθικής ή της επιχειρησιακής ηθικής (Maner, 1980). Το 1985 δημοσιεύτηκε το βραβευμένο άρθρο «Τι είναι η ηθική των υπολογιστών;» (What is computer ethics) του James Moor (Moor, 1985), όπου διαβάζουμε: «Ως αποτέλεσμα των διαδεδομένων εφαρμογών των υπολογιστών, νέες ευκαιρίες δημιουργούνται. Σε πολλές περιπτώσεις οι χρήσεις των υπολογιστών είναι τόσο ασυνήθιστες που καμία πολιτική για την κατάλληλη χρήση τους δεν υπάρχει και δεν έχει εξεταστεί. Υπάρχουν κενά πολιτικής». Η εκρηκτική ανάπτυξη της ηθικής των υπολογιστών πραγματοποιήθηκε την δεκαετία του ’90. Πανεπιστημιακές διαλέξεις, ερευνητικά κέντρα, συνέδρια, περιοδικά, άρθρα και νέα βιβλία εμφανίστηκαν, και ένα πλήθος πρόσθετων μελετητών αναμίχθηκε με την ηθική των υπολογιστών.

Σήμερα, υπάρχουν διαφορετικά ρεύματα σκέψης για την προέλευση, αλλά και τη χρησιμότητα της ηθικής των υπολογιστών (Floridi et al, 2000):
Η προσέγγιση του «μη διαχωρισμού»: Η ηθική των υπολογιστών δεν υφίσταται ως διακριτός επιστημονικός κλάδος.
Η επαγγελματική προσέγγιση: Η ηθική των υπολογιστών είναι μια παιδαγωγική μεθοδολογία.
Η ριζοσπαστική προσέγγιση: Η ηθική των υπολογιστών αποτελεί μοναδικό επιστημονικό κλάδο.
Η συντηρητική προσέγγιση : Η ηθική των υπολογιστών μπορεί να εξεταστεί επιτυχώς στα πλαίσια της κλασικής ηθικής (π.χ. τελεολογία, δεοντολογισμό, κτλ).

Κλασικά ηθικά διλήμματα που καλούνται σήμερα να αντιμετωπίσουν οι επιστήμονες και επαγγελματίες της πληροφορικής, αφορούν σε ζητήματα ιδιοκτησίας (πειρατεία λογισμικού, πνευματικά δικαιώματα λογισμικού, χρήση των υπολογιστικών πόρων της επιχείρησης για προσωπικό όφελος), τεχνολογική παρείσδυση (επιτήρηση υπολογιστών, έλεγχος υπαλλήλων), κατασκευή ιών, εσκεμμένη κατάρρευση υπολογιστικών συστημάτων, κλοπή δεδομένων, λογισμικού, ή υλικού), νομικά ζητήματα και κοινωνικές ευθύνες (ηλεκτρονικό έγκλημα, απάτη και κατάχρηση, ακρίβεια και επικαιρότητα δεδομένων, μονοπώλιο δεδομένων, κοινωνικές επιπτώσεις της τεχνητής νοημοσύνης και των έμπειρων συστημάτων), το δικαίωμα της πρόσβασης (ηθικό δίλημμα μεταξύ εχόντων ΤΠΕ και μη κατεχόντων ΤΠΕ), ο φορέας της ευθύνης (αξιοπιστία υλικού και λογισμικού),

ζητήματα προσωπικού (εργονομικοί και ανθρώπινοι παράγοντες, κατάρτιση για την αποφυγή του φαινομένου των «πεπαλαιωμένων» ειδικοτήτων), το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα (νομοθεσία προστασίας δεδομένων). (Harrington et al. 1990, Kong et al. 1995, White et al. 1994, Harjinder 1999).

Η ανάγκη για την διδασκαλία θεμάτων ηθικής των υπολογιστών οφείλεται σε δύο βασικούς λόγους:

Πολλοί νέοι χρήστες των ΤΠΕ δεν προέρχονται από τομείς ειδικευμένους στην Πληροφορική, αλλά από τομείς όπως η Οικονομία, οι Φυσικές Επιστήμες, οι Κοινωνικές Επιστήμες, κτλ. Τα άτομα που ασκούν την πληροφορική ως επάγγελμα πρέπει να εκπαιδευτούν σε θέματα ηθικής των υπολογιστών και να είναι ενημερωμένοι για την δεοντολογία του επαγγέλματος τους, εξαιτίας του αυξημένου βαθμού υπευθυνότητας της εργασίας τους (White et al. 1995).

Συμπεράσματα προηγούμενων ερευνών

Περικλείοντας έρευνες για την διδασκαλία της ηθικής από οικονομικές, φυσικές και άλλες επιστήμες, τα αποτελέσματα των μέχρι τώρα ερευνών αποδεικνύουν ότι δεν υπάρχει, τουλάχιστον ακόμα, ένα ασφαλές συμπέρασμα για τον βαθμό με τον οποίο η διδακτική της ηθικής επηρεάζει την μετέπειτα συμπεριφορά των σπουδαστών και επαγγελματιών.

Ο Luoma (1989) διατύπωσε το συμπέρασμα ότι οι σπουδαστές που στο πρόγραμμα σπουδών παρακολούθησαν μαθήματα για την ηθική δεν ενεργούν απαραίτητα ηθικότερα, από άλλους που δεν παρακολούθησαν μαθήματα με αντίστοιχο περιεχόμενο. Σε μια διαχρονική μελέτη των αποτελεσμάτων διαλέξεων ηθικής στην Διοίκηση Επιχειρήσεων και την Κοινωνιολογία, οι Wynd και Mager (1989) διαπίστωσαν ότι η σειρά μαθημάτων που πραγματοποιήθηκε δεν είχε καμία σημαντική επίδραση στη συμπεριφορά των σπουδαστών. Επεκτείνοντας την εργασία των Wynd και Mager, οι Davis και Welton (1991) εξέτασαν το αν το επίπεδο σπουδών (πρωτοετείς, τελειόφοιτοι, πτυχιούχοι) επηρέαζε την στάση των σπουδαστών απέναντι στην επιχειρηματική ηθική. Συμφώνησαν ότι οι διάφορες κατηγορίες δεν επηρέαζαν την ηθική συμπεριφορά, ενώ πρότειναν ότι η συνεχής συμμετοχή των φοιτητών στην επιχειρηματική πραγματικότητα είναι αποτελεσματικότερη.

Από την άλλη, υπάρχουν μελέτες που καταλήγουν σε διαφορετικά αποτελέσματα. Η Lowry (2003) συμπεραίνει ότι στο σύνολο τους οι φοιτητές δεν έχουν καμία ενημέρωση σε θέματα ηθικής και προτείνει την ενσωμάτωση ειδικών μαθημάτων στα προγράμματα σπουδών. Οι Carlson και Burke (1998) διατυπώνουν ότι η διδακτική της ηθικής αυξάνει την αναλυτική ικανότητα των σπουδαστών και ότι η συμπεριφορά τους διαφοροποιείται. Οι Shannon και Beryl (1997), σε έρευνα που διεξήχθη σε οκτώ πανεπιστήμια των ΗΠΑ, εξήγαγαν ότι οι σπουδαστές εκτιμούν πως η παρουσίαση θεμάτων επιχειρηματικής ηθικής, είναι χρήσιμη και σημαντική. Οι Schoulze και Grodzinsky (1996), συμπεραίνουν ότι αν οι σπουδαστές Πληροφορικής αναπτύξουν ένα προσωπικό σύστημα αξιών παράλληλα με την δεξιότητα να αναγνωρίζουν, να αναλύουν και να λύνουν προβλήματα ηθικής, είναι πλέον πιθανό να μην αποκλείουν την ηθική των υπολογιστών από το επάγγελμα τους. Σε διαχρονική μελέτη που μετρά τα αποτελέσματα σειράς διαλέξεων στην Διοίκηση Επιχειρήσεων, ο Glenn (1992) διαπίστωσε ότι οι στάσεις συνόλου σπουδαστών κινήθηκαν σε μια “ηθικότερη” κατεύθυνση. Οι Hiltebeitel και Jones (1992) πρότειναν ότι, μετά την ενσωμάτωση διαλέξεων ηθικής στο πρόγραμμα σπουδών, οι σπουδαστές στηρίζουν τις επιλογές τους σε μεγαλύτερο βαθμό σε ηθικά πρότυπα. Η Mason (1990) διατυπώνει την

άποψη ότι οι σπουδαστές συνολικά, συμπεριφέρονται σε συγκεκριμένα ηθικά πλαίσια, εφόσον αυτά προσδιορίζονται με σαφήνεια από το ακαδημαϊκούς.

Η διδασκαλία της ηθικής των υπολογιστών

Εκπαιδευτικός Στόχος
Στην περίπτωση της ηθικής των υπολογιστών, πρωταρχικό στόχο αποτελεί η κατανόηση και όχι η γνώση (Fisher et al. 1994, Harrington et al. 1990). Για τους σπουδαστές της Πληροφορικής εκπαιδευτικοί στόχοι είναι:
-Η ενθάρρυνση των φοιτητών στην αξιολόγηση του προσωπικού τους συστήματος αξιών, συγκριτικά με αξίες που διατυπώνονται σε κώδικες δεοντολογίας έγκυρων οργανισμών πληροφορικής όπως η ACM και η IEEE.
-Η ανάπτυξη κριτικής στάσης στην εξέταση εμπλεκομένων, συνεπειών, υποθέσεων και/ ή προσδοκιών σχετικά με θέματα ηθικής των υπολογιστών και γενικότερα στην διερεύνηση και αξιολόγηση περιπτώσεων ηθικών διλημμάτων.
-Η ενημέρωση των φοιτητών σε θέματα ηθικής των υπολογιστών που αντιμετωπίζει ο επαγγελματίας της πληροφορικής.

Ένα γενικότερο πλαίσιο εκπαιδευτικών στόχων είναι η ανάπτυξη δεξιοτήτων για (Harrington et al. 1990):
-την ανίχνευση ηθικών διλημμάτων.
-την αναγνώριση των ηθικών προοπτικών μιας απόφασης.
-την ενσωμάτωση του ηθικού προβληματισμού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.
-την αποφυγή της μεταβλητότητας στη λήψη αποφάσεων που προκαλείται από την έλλειψη συνείδησης του κώδικα δεοντολογίας
-την αποφυγή της αμφιθυμίας στη λήψη αποφάσεων που προκαλείται από ένα επιχειρηματικό σύστημα ανταμοιβών, στο οποίο ένα πρόσωπο αντιμετωπίζει συναισθηματικά συγκρουόμενες επιλογές.
·την αποφυγή της αμφιθυμίας στη λήψη αποφάσεων που προκαλείται από τη σύγχυση ως προς ποιος είναι αρμόδιος για τυχόν παραπτώματα, ιδιαίτερα όταν ως επαγγελματίες λαμβάνουν μια εντολή από κάποιον προϊστάμενο.
·την παροχή μεθόδων ανάλυσης και επίλυσης ηθικών διλημμάτων.

Εκπαιδευτική Μέθοδος
Εξαιτίας της ιδιομορφίας του γνωστικού πεδίου και της ανάγκης προσωπικής εμπλοκής των φοιτητών/ριών σε θέματα που άπτονται της ηθικής των υπολογιστών με στόχο την κατανόηση και διερεύνηση τους, στην επιστημονική αρθρογραφία (Couger, 1989; Dick, 1994) προτείνεται η παιδαγωγική μέθοδος να διαθέτει τα παρακάτω χαρακτηριστικά: (i) η «διδακτική» διάλεξη να είναι περιορισμένη και να επικεντρώνεται στην παρουσίαση της δεοντολογίας του επαγγέλματος, ηθικών νορμών (π.χ. χρυσός κανόνας) ή περιπτωσιολογικών μελετών, (ii) το ύφος της εκπαιδευτικής διαδικασίας να προσανατολίζεται στην δραστική συμμετοχή των σπουδαστών στην αντιμετώπιση και επεξεργασία ηθικών διλημμάτων.

Η ενεργός συμμετοχή των σπουδαστών μπορεί να επιτευχθεί με την χρήση σεναρίων ηθικών διλημμάτων. Οι σπουδαστές καλούνται να επεξεργαστούν (σε ομάδες ή ατομικά) σενάρια ηθικών συγκρούσεων και να αποδεχθούν ή να απορρίψουν εναλλακτικές αποφάσεις. Ακολουθεί η παρουσίαση των σεναρίων, των αντίστοιχων συμπερασμάτων, και συζήτηση. Οι σπουδαστές εκθέτουν προς ανάδραση το προσωπικό σύστημα αξίων τους και «προσωποποιούν» τα ηθικά ζητήματα, αξιολογώντας τις ποικίλες προοπτικές που παρουσιάζονται βάσει των δεοντολογικών υπαγορεύσεων από τους ειδικούς στον τομέα

της πληροφορικής, τους νόμους, και την ηθική φιλοσοφία. Στόχος είναι η ενίσχυση του σπουδαστή στην διαδικασία ανάλυσης των ηθικών αξιών και των ηθικών συμπεριφορών. Τα σενάρια χρησιμοποιούνται ως μέσο, για να σκεφτεί ο σπουδαστής τις ηθικές έννοιες και να αποφασίσει τελικά αν θα επεξεργαστεί το εκάστοτε δίλημμα περαιτέρω, πριν προβεί σε αυθόρμητες αποφάσεις και συμπεριφορές. Σε κατάλληλες στιγμές του σεναρίου ο σπουδαστής ενισχύεται από «εργαλεία» ηθικής θεώρησης – γνωστικές προσεγγίσεις π.χ. μοντέλο του Kohlberg, σχετικιστικά ηθικά μοντέλα κτλ., έτσι ώστε σε αδιέξοδες περιστάσεις να αναγνωρίσει αφενός μεν την διαφορετικότητα απαντήσεων που προκύπτουν από διαφορετικά μοντέλα ηθικής σκέψης, αλλά και για να αναγνωρίσει την αξία τους για τη βαθύτερη ανάλυση των ηθικών ζητημάτων. Η εκπαιδευτική εμπειρία αναδεικνύεται έτσι, ως το αποτέλεσμα ενσυνείδητης σκέψης και ο σπουδαστής εισάγεται στην διαδικασία της αυτό-αξιολόγησης, που αποτελεί εκπαιδευτικό κίνητρο (Weiss, 1990).

Ο Ρόλος του Εκπαιδευτή

Η παρουσίαση ενός θέματος όπως η ηθική των υπολογιστών απαιτεί διαφορετική προσέγγιση σε σχέση με την διδασκαλία «παραδοσιακών» γνωστικών αντικειμένων. Ο εκπαιδευτής πρέπει να είναι σε θέση να υλοποιεί ομάδες συζήτησης, να μεταφέρει τον σπουδαστή στις πραγματικές συνθήκες του επιχειρηματικού κόσμου, να οδηγεί την συζήτηση όταν αυτό απαιτείται, να εγγυάται το δικαίωμα της γνώμης για τον κάθε σπουδαστή, να αντιμετωπίζει αποτελεσματικά ανυπόστατα επιχειρήματα και να βρίσκει τα μέσα για να ξεπεραστούν τυχόν αδιέξοδα. (Fisher et al, 1994).

Σεμινάριο «Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ»

Το σεμινάριο «Επαγγελματική Δεοντολογία στην Πληροφορική» διεξήχθη στο Εργαστήριο Πολυμέσων του τμήματος Πληροφορικής του ΑΠΘ τον Ιούνιο του 2003 σε τελειόφοιτους σπουδαστές του τμήματος. Στόχευε στην ενημέρωση των σπουδαστών για τους κώδικες δεοντολογίας του επαγγέλματος και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων ανίχνευσης, αξιολόγησης και εφαρμογής γνωστικών προσεγγίσεων σε ηθικά ζητήματα, την συμμετοχή τους στην διαδικασία ανάλυσης ηθικών διλημμάτων και την ενίσχυση των δεξιοτήτων αξιολόγησης και εφαρμογής εναλλακτικών συμπεριφορών σε αντίστοιχες καταστάσεις.

Το σεμινάριο οργανώθηκε σε τρία μέρη. Στο πρώτο, παρουσιάστηκε στους σπουδαστές η έννοια της ηθικής των υπολογιστών, οι βασικοί άξονες που την διέπουν και η ανάπτυξη και εξέλιξη της στην επιστημονική αρθρογραφία. Δόθηκαν σε κάθε σπουδαστή συγκεκριμένα σενάρια και τους ζητήθηκε να τεκμηριώσουν την σκέψη τους για εναλλακτικές συμπεριφορών, με στόχο την άμεση έκθεση τους σε ηθικά διλήμματα. Ακολούθησε συζήτηση και κριτική για τις διάφορες απόψεις πάνω στην εκάστοτε επιλογή τους για συγκεκριμένες δράσεις, με σκοπό την εξαγωγή μιας γενικής μεθοδολογίας επίλυσης συγκρούσεων.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάστηκαν στους σπουδαστές θέματα νομοθεσίας (π.χ. πνευματικά δικαιώματα) και οι κώδικες δεοντολογίας και συμπεριφοράς στην πληροφορική των οργανισμών ACM (Association for Computing Machinery), IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers), BCS (British Computer Society) και ACS (Australian Computer Society), με στόχο την άμεση σύγκριση των επιλογών των σπουδαστών με τις προτάσεις για τον κώδικα επαγγελματικής συμπεριφοράς έγκυρων διεθνών οργανισμών. Κατασκευάσαμε συνθέτοντας στοιχεία από πολλαπλές προσεγγίσεις που συναντήσαμε στην βιβλιογραφία και προτείναμε την Μεθοδολογία Ανάλυσης Σεναρίων Ηθικών Διλημμάτων (η οποία περιγράφεται σε επόμενη υποενότητα), ως δομημένη τεχνική για την ανάλυση των σεναρίων και την επιλογή συγκεκριμένων συμπεριφορών. Οι σπουδαστές διαιρέθηκαν σε ομάδες και εργάστηκαν σε σενάρια που τα χαρακτήριζε

μεγαλύτερη έκταση και πολυπλοκότητα, από αυτά της πρώτης φάσης. Ακολούθησε η παρουσίαση από κάθε ομάδα στο σύνολο των σπουδαστών, των σεναρίων, των βημάτων της ανάλυσης και των εξαγόμενων προτάσεων δράσης και συζήτηση.

Στο τελευταίο στάδιο του σεμιναρίου, παρουσιάστηκε στους σπουδαστές η θεωρία ηθικής συλλογιστικής και ανάπτυξης του Kohlberg (Kohlberg, 1981) με στόχο την «γνωριμία» των σπουδαστών με την αξιολόγηση και την ταξινόμηση των ηθικών κρίσεων σε υψηλότερο επίπεδο. Ακολούθησε συζήτηση σχετικά με σενάρια τεχνολογικών επιπτώσεων και των σύγχρονων προοπτικών της ηθικής των υπολογιστών.

Επιλογή Σεναρίων

Η κατασκευή, επιλογή και οργάνωση των σεναρίων αποτελεί βασικό και κρίσιμο βήμα για την επιτυχημένη διεξαγωγή μαθημάτων στην ηθική των υπολογιστών. Μελετώντας τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκαν ποικίλα σενάρια σε διαφορετικές εκπαιδευτικές περιστάσεις που αναφέρονται στη βιβλιογραφία, εξάγαμε ένα σύνολο χαρακτηριστικών που οδηγούν στην επιλογή των σεναρίων, ανάλογα με το εκάστοτε εκπαιδευτικό πλαίσιο:

1. Ποιοί είναι οι μαθησιακοί στόχοι:
1.1. *Ανάπτυξη δεξιοτήτων κριτικής:* Περιγραφή ολοκληρωμένης περίστασης (και τις συνέπειες) και ανάλυσή-κριτική της.
1.2. *Ανάπτυξη δεξιοτήτων αναζήτησης εναλλακτικών συμπεριφορών:* ολοκληρωμένη περιγραφή ζητήματος και αναζήτηση εναλλακτικών μορφών δράσης.
1.3. *Ανάπτυξη δεξιοτήτων επίλυσης ηθικών ζητημάτων:* περιγραφή προβληματικής περίστασης και αναζήτηση κατάλληλης συμπεριφοράς.
1.4. *Ανάπτυξη δεξιοτήτων πρόβλεψης και πρόληψης ηθικών ζητημάτων:* Ποιές είναι οι εναλλακτικές δράσεις που μπορεί να λύσουν αποτρεπτικά για μελλοντικές περιστάσεις.

2. Ποιός είναι ο διδακτικός προσανατολισμός της παραβίασης;
2.1. *Κάλυψη ζητημάτων προβληματισμού:* Ποιά ζητήματα προβληματισμού καλύπτει (π.χ. ιδιωτικότητα, πνευματικά δικαιώματα, ηλεκτρονικά εγκλήματα.
2.2. *Νομικές γνώσεις:* ποιες είναι οι νομικές γνώσεις που απαιτούνται για την εξέταση του ζητήματος από τη νομική σκοπιά.
2.3. *Διδακτικός στόχος:* Ποιο είναι το ηθικό μοντέλο που θέλουμε να αναδείξουμε; Είναι ανατρεπτικό ή εμπλουτιστικό κτλ. προς τη προηγούμενή τους στάση;
2.4. *Θετική ή αρνητική περίσταση:* ζήτημα είναι α) η ανεύρεση λύσης σε μια προβληματική κατάσταση β) η ανάπτυξη πρωτοβουλιών και η πρόνοια για την αποφυγή προβληματικών περιστάσεων γ) οι υποχρεώσεις ανάδειξης του επαγγέλματος της πληροφορικής.

3. Σύνδεση πράξης με τη δική τους καθημερινότητα
3.1. *Αρχική εμπλοκή με την περίσταση:* Πόσο «κοντινός» είναι ο ρόλος του θιγόμενου και οι συνθήκες στις οποίες εκτυλίσσεται το σενάριο;
3.2. *Προηγούμενες εμπειρίες με την περίσταση:* Είναι πιθανό να έχουν αντιμετωπίσει πτυχές του ζητήματος στην καθημερινότητά τους;
3.3. *Ταύτιση με το πρωταγωνιστικό ρόλο:* Είναι σε θέση να κάνουν αυτό που εμείς εξετάζουμε σχετικά με την ηθικότητά του; Ποιος είναι ο κύριος εμπλεκόμενος;
3.4. *Αναλογία:* Ποια είναι τα χαρακτηριστικά αντίστοιχων καθημερινών ηθικών ζητημάτων.

4. Πολυπλοκότητα του σεναρίου
4.1. *Διαφοροποίηση προηγούμενων παραγόντων και προϋπάρχουσας ηθικής στάσης:* Ποια είναι η προβλεπόμενη ένταση διαφοροποίησης στις ηθικές κρίσεις τους.
4.2. *Χαρακτηριστικά προτεινόμενης λύσης*

4.2.1. *Διαφοροποίηση λύσης ζητήματος:* Αναζήτηση μιας εναλλακτικής-κριτικής ή πολλαπλών αποδεκτών εναλλακτικών-κριτικών.
4.2.2. *Επίτευξη στόχου:* Σε κάθε περίπτωση λύσης ο στόχος επιτυγχάνεται ή απορρίπτεται εξαρχής.
.2.3. *Διορθωτικές δράσεις;* Θα αναζητήσουμε διορθωτικές δράσεις για την περίπτωση που τα πράγματα δεν εξελιχθούν με τον αναμενόμενο τρόπο.
4.3. *Ανάλυση συνεπειών*
4.3.1. *Βεβαιότητα αποτελεσμάτων:* Ποιο είναι το ποσοστό βεβαιότητας της εκτίμησης συνεπειών-αποτελεσμάτων – ωφελειών;
4.3.2. *Χαρακτηριστικά αποτελεσμάτων:* Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των άμεσων και έμμεσων συνεπειών.
4.3.3. *Σημαντικότητα-δριμύτητα αποτελεσμάτων:* Ποια είναι η σημαντικότητα των άμεσων και έμμεσων συνεπειών.
4.4. *Ανάλυση κινήτρων* (ή άλλων παραγόντων ενεργοποίησης της συμπεριφοράς).
4.4.1. *Στόχοι-κίνητρα:* Ποια είναι τα κίνητρα πόσο σύνθετα είναι; Ποιοι είναι οι στόχοι και ποια η προσωπική δέσμευση για την επίτευξή τους.
4.4.2. *Πιέσεις:* Υπάρχουν πιέσεις για την επίδειξη συγκεκριμένων συμπεριφορών (του ζητάει κάποιος να το κάνει).
4.4.3. *Τυπική προσέγγιση στόχων:* Πόσο πιθανό είναι να το έχουν κάνει; Πόσο πιθανό είναι να έχουν αναπτύξει τυπική συμπεριφορά απέναντι στο συγκεκριμένο ζήτημα;
4.5. Ηθική αιτιολόγηση
4.5.1. *Πιθανές αιτιολογήσεις:* Ποιες είναι πιθανές προϋπάρχουσες ηθικές αιτιολογήσεις (πως αξιολογούν και σε ποια στοιχεία δίνουν βαρύτητα).
4.5.2. *Παράμετροι αιτιολόγησης της επιθυμητής αιτιολόγησης:* Ποιες είναι οι κύριοι παράμετροι αιτιολόγησης (θύμα – κυρώσεις – ωφέλειες – συνέπειες).
4.5.3. *Δυσκολία επιθυμητής αιτιολόγησης:* Ποιο είναι το βάθος της αλυσίδας ηθικών αιτιάσεων της επιθυμητής αιτιολόγησης.

Μεθοδολογία Ανάλυσης Σεναρίων Ηθικών Διλημμάτων

Στους φοιτητές δόθηκε έντυπα η παρακάτω διαδικασία ανάλυσης των σεναρίων. Η διαδικασία αυτή αποτελεί μια σύνθεση στοιχείων από πολλαπλές μεθοδολογίες προσαρμοσμένη όμως στις ανάγκες και στα χρονικά περιθώρια ενός 3ωρου σεμιναρίου.

1. **Βήμα Πρώτο – Προετοιμασία**
1.1. Περίγραψε ξανά το πρόβλημα με πιο αντικειμενικό τρόπο: περίγραψε το πρόβλημα ξανά αντικαθιστώντας τους όρους που είναι ασαφείς, διφορούμενοι ή συναισθηματικά φορτισμένοι. Διέκρινε τα γεγονότα του προβλήματος και τις υποθετικές εκτιμήσεις.
1.2. Επέλεξε τα γεγονότα που έχουν την μεγαλύτερη βαρύτητα για το ηθικό πρόβλημα: τα γεγονότα που είναι σχετικά με την ηθική της απόφασης και τα οποία είναι αντικειμενικά δηλαδή είναι αποδεκτά από όλους τους εμπλεκόμενους στο ηθικό ζήτημα.

2. **Βήμα Δεύτερο – Αναγνώρισε τους εμπλεκόμενους στο ηθικό πρόβλημα και τα χαρακτηριστικά τους**
2.1. Αναγνώρισε τους εμπλεκόμενους στο ηθικό πρόβλημα.
2.2. Διέκρινε τους εμπλεκόμενους σε άμεσους και έμμεσους βάσει του βαθμού επιρροής τους στην τελική κατάσταση του προβλήματος.
2.3. Ποια είναι τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις και οι υποθέσεις του κάθε άμεσα εμπλεκόμενου: το στάδιο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί καλείσαι να επαναπροσδιορίσεις το ρόλο του κάθε εμπλεκόμενου.

3. **Βήμα Τρίτο –Διατύπωση του ηθικού ερωτήματος:**
3.1. Διατύπωσε με τρόπο γενικό το ηθικό ερώτημα: ανίχνευσε το πρόβλημα και διατύπωσέ το. Το στάδιο αυτό θα σε βοηθήσει στην ανακάλυψη των σημαντικών δεδομένων του προβλήματος. Διετύπωσε και τα επιμέρους ηθικά ζητήματα με την μορφή ερωτημάτων με τρόπο που να μην προδιαθέτουν την απάντηση.
3.2. Επεξήγησε το πως το κάθε άτομο επηρεάζεται από το πρόβλημα και τις συνέπειές του: Σκοπός αυτού του βήματος είναι να φωτίσεις τις διαφορές και τις ομοιότητες που θα προκύψουν από τη σύγκριση των αντιτιθέμενων προοπτικών. Μπορείς να χρησιμοποιήσεις λίστες ηθικών αρχών για να χαρακτηρίσεις ηθικά το πρόβλημα.
3.3. Κατασκεύασε μια αναλογία: περιέγραψε το ηθικό πρόβλημα με όρους ενός πραγματικού προβλήματος που είναι παρόμοιο. Μετέφερε το πρόβλημα σε ένα πιο οικείο περιβάλλον και εξερεύνησε ομοιότητες και διαφορές.

4. **Βήμα Τέταρτο– Πρότεινε εναλλακτικές δράσεις**
Προαιρετικά, για να εξάγεις επιπρόσθετες δράσεις μπορείς να χρησιμοποιήσεις τα παρακάτω:
4.1. Ποια θα πρέπει να είναι η δράση σου σύμφωνα με το νόμο;
4.2. Ποια θα πρέπει να είναι η δράση σου σύμφωνα με την οργανωσιακή-επιχειρηματική κουλτούρα;
4.3. Πώς πιστεύεις ότι ο κάθε ένας από τους εμπλεκόμενους θα προτιμούσε να δράσεις εσύ;
4.4. Δραματοποίησε το πρόβλημα: μπορείς να προσπαθήσεις να προσομοιώσεις μια δραστηριότητα που αντικατοπτρίζει την ηθική της περίστασης προς μελέτη. Με τον τρόπο αυτό θα οικειοποιηθείς το πρόβλημα και δεν θα πρέπει απλά να απαντήσεις σε μια σειρά επιβαλλόμενων ερωτημάτων και ρυθμίσεων.
4.5. Πραγματοποίησε brainstorming για την εξαγωγή απρόβλεπτων και ριζοσπαστικών ενεργειών.

5. **Βήμα Πέμπτο– Ανάλυσε και επίλεξε τις εναλλακτικές δράσεις**
Για κάθε μια από τις υπόλοιπες εναλλακτικές ανέλυσε πώς επηρεάζει τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των εμπλεκόμενων και πως το προσωπικό σου σύστημα αξιών με βάση:
-τον κώδικα δεοντολογίας του επαγγέλματος
-γενικές ηθικές θεωρίες
-νόμους και νομικά προηγούμενα
-τον οργανωσιακό-επιχειρηματικό κώδικα συμπεριφοράς
-ιδανικά, στόχους και αξίες.

6. **Βήμα Έκτο – Αυτοκριτική και ανάληψη διορθωτικών δράσεων**
Δράσεις μετά την ολοκλήρωση των ενεργειών: όταν ολοκληρωθεί η επιλογή εναλλακτικής δράσης μπορείς:
-να προτείνεις νέες πολιτικές που αναφέρονται στο συγκεκριμένο πρόβλημα
-να κάνεις επισκόπηση και να αξιολογήσεις τη διαδικασία λήψης απόφασης με την προοπτική της βελτίωσης
-να αναζητήσεις μηχανισμούς που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αποτρεπτικά στην επανεμφάνιση του προβλήματος.

Αποτελέσματα
Το σεμινάριο «Επαγγελματική Δεοντολογία στην Πληροφορική» διεξήχθη τρεις ημέρες και το παρακολούθησαν συνολικά 45 τελειόφοιτοι φοιτητές/ριες του τμήματος. Ακολούθησαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις με 25 από τους σπουδαστές/ριες με στόχο την ανίχνευση των σκέψεων τους για το γνωστικό αντικείμενο που παρουσιάστηκε. Διαπιστώθηκε κατ’ αρχήν

ότι οι σπουδαστές εκτίμησαν πως το σεμινάριο ήταν χρήσιμο και διαφωτιστικό στα θέματα που πραγματεύθηκε. Οι φοιτητές συμφώνησαν ότι βοήθησε στην «ταξινόμηση της υπάρχουσας γνώσης». Στο ερώτημα «ποιο θέμα θεωρείς πιο σημαντικό να κατέχεις: την ηθική ή τις νομικές γνώσεις» οι φοιτητές απάντησαν σε ποσοστό 44% τις νομικές γνώσεις, θεωρώντας ότι η ηθική βασίζεται κυρίως στο προσωπικό σύστημα αξιών. Το 24% απάντησε την ηθική, ενώ ποσοστό 20% χαρακτήρισε εξίσου σημαντικά και τα δύο.

	ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Νομικές Γνώσεις	11	44
Ηθική	6	24
Και τα δύο	5	20
Κανένα από τα δύο	2	8
Δεοντολογία	1	4
Σύνολο	**25**	**100**

Πίν. 1 Ερώτημα «Ποιό θέμα θεωρείς πιο σημαντικό να κατέχεις: την ηθική ή τις νομικές γνώσεις»

Στο ερώτημα «Ποιος θεωρείς ότι είναι υπεύθυνος για την ενημέρωση σου σε ηθικά και νομικά ζητήματα», το 40% απάντησε πως είναι το πανεπιστήμιο περιλαμβάνοντας αντίστοιχα μαθήματα στο πρόγραμμα σπουδών, ενώ το 28% των ερωτηθέντων σπουδαστών απάντησε ότι είναι το πανεπιστήμιο οργανώνοντας σεμινάρια. Ποσοστό 16% απάντησε ότι πρέπει να συμπεριληφθούν αντίστοιχα μαθήματα τόσο στην μέση εκπαίδευση όσο και στο πανεπιστήμιο.

	ΠΟΣΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Πανεπιστήμιο	10	20
Πανεπιστήμιο [με την μορφή σεμιναρίων]	7	28
Σχολείο – Πανεπιστήμιο	4	16
Κανένας	2	8
Πανεπιστήμιο – Επιχειρήσεις	2	8
Σύνολο	**25**	**100**

Πίν. 2 Ερώτημα «Ποιος θεωρείς ότι είναι υπεύθυνος για την ενημέρωση σου σε ηθικά και νομικά ζητήματα»

Συζήτηση

Απέναντι στο νέο πλαίσιο συμπεριφορών που διαμορφώνει η ευρεία ανάπτυξη και χρήση των ΤΠΕ, εκτιμούμε ότι η μελέτη της διδακτικής της ηθικής των υπολογιστών είναι απαραίτητη και σημαντική γιατί στοχεύει στην ανάπτυξη της κατανόησης και των δεξιοτήτων σε ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο γνωστικό αντικείμενο. Στο σεμινάριο «Επαγγελματική δεοντολογία στην Πληροφορική» κατασκευάσαμε και επιλέξαμε σενάρια ηθικών διλημμάτων σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο σύνολο χαρακτηριστικών και εφαρμόσαμε την Μεθοδολογία Ανάλυσης Σεναρίων Ηθικών Διλημμάτων για την διερεύνηση τους. Διαπιστώσαμε ότι είναι δύσκολο οι φοιτητές/ριες να προσωποποιήσουν γεγονότα που συναντώνται στον χώρο εργασίας. Εκτιμούμε ότι η χρήση σεναρίων είναι μια μέθοδος που επιχειρεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το παραπάνω εμπόδιο. Προτείνουμε το σχέδιο παρουσίασης του αντικειμένου να διακρίνεται στις εξής φάσεις: (i) την περιγραφή του όρου της ηθικής των υπολογιστών και την παρουσίαση απλών σεναρίων ηθικών συγκρούσεων (ii) την ενημέρωση στους κώδικες δεοντολογίας στην πληροφορική έγκυρων οργανισμών και στην νομοθεσία (iii) την περιγραφή μιας δομημένης διαδικασίας ανάλυσης ηθικών συγκρούσεων (iv) την παρουσίαση και διερεύνηση σεναρίων ηθικών διλημμάτων αυξημένης πολυπλοκότητας και συζήτηση και (v) την παρουσίαση θεωριών ηθικής συλλογιστικής.

Για την πλειοψηφία των σπουδαστών/ριών το σεμινάριο αποτέλεσε την πρώτη επαφή με διαδικασίες διερεύνησης θεμάτων ηθικής των υπολογιστών και διατύπωσαν ότι ήταν ενδιαφέρων και χρήσιμο. Το ποσοστό των φοιτητών που απάντησε θετικά στο ρόλο του Πανεπιστημίου ως τον φορέα ενημέρωσης σε νομικά και ηθικά ζητήματα, οδηγεί στην πρόταση να συμπεριληφθούν αντίστοιχα μαθήματα στο πρόγραμμα σπουδών ή να οργανωθούν ειδικά σεμινάρια. Οι φοιτητές/ριες εκτιμούν ότι πρέπει να ενημερωθούν κυρίως πάνω σε νομικά ζητήματα (Πίνακας 1), και ανάλογα πρέπει να προσαρμοστεί το περιεχόμενο των διαλέξεων.

Θεωρούμε δεδομένη την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα στην διδακτική της ηθικής των υπολογιστών και την καταγραφή των αποτελεσμάτων της διδακτικής στη συμπεριφορά των σπουδαστών/ριών και κυρίως των επαγγελματιών της πληροφορικής που έχουν συμμετάσχει σε αντίστοιχα μαθήματα-διαλέξεις. Εκτιμούμε ότι μέσα από αυτή την διαδικασία θα οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα που αφορούν στην δόμηση μιας αποδοτικής και αποτελεσματικής εκπαιδευτικής μεθόδου στην ηθική των υπολογιστών. Οι θετικές αποκρίσεις των φοιτητών οδήγησαν στο σχεδιασμό ενός νέου σεμιναρίου στην ηθική των υπολογιστών που θα πραγματοποιηθεί στο εργαστήριο Πολυμέσων του τμήματος Πληροφορικής του ΑΠΘ, τον Νοέμβριο του 2004. Αισθανόμαστε την ανάγκη να ευχαριστήσουμε τους τελειόφοιτους φοιτητές και φοιτήτριες του ακαδημαϊκού έτους 2002-2003 για την συμμετοχή τους στο σεμινάριο και τις συνεντεύξεις.

Βιβλιογραφία

Carlson J. Patricia, Burke Frances. (1998). Lessons Learned from Ethics in the Classroom: Exploring Student Growth in Flexibility, Complexity and Comprehension. *Journal of Business Ethics 17,* 1179-1187.

Couger, J.D. (1989). Preparing IS Students to Deal with Ethical Issues. *MIS Quarterly, 13(2),* 211-218.

Davis, J.R., and Welton, R.E. (1991). Professional Ethics: Business Students' Perceptions. *Journal of Business Ethics, 10(6),* 451-463.

Dick Geoffrey. (1994). Raising the awareness of ethics in IT students: further development of the teaching model. *Ethics in Computer Age* ©ACM.

Fisher G. Theresia & Abunawass M. Adel. (1994). COMPUTER ETHICS: A CAPSTONE COURSE. *Ethics in Computer Age, Gatlinburg,TN USA.*

Floridi L., Sanders J.W. (2000) Mapping the foundationalist debate in computer ethics. *Ethics and Information Technology, 4,* pp.1-9.

Glenn, J.R. Jr. (1992). Can a Business and Society Course Affect the Ethical Judgment of Managers. *Journal of Business Ethics, 11(3),* 217-223.

Harjinder Rahanu, Dr. (1999). Teaching Professional and Ethical Aspects of Computing: A Case Study Approach. *Computers and Society.*

Harrington J. Susan, McCollum L. Rebecca. (1990). Lessons From Corporate America Applied To Training In Computer Ethics. © ACM.

Hiltebeitel, K.M. and Jones, S.K. (1992). An Assessment of Ethics Instruction in Accounting Education. *Journal of Business Ethics, 11(1),* 37-46.

Kohlberg, L. (1981). *Essays in moral development: The philosophy of moral development (Vol. 1).* San Francisco: Harper & Row.

Kong Eva Y.W. Wong, (1995). How Should We Teach Computer Ethics? A Short Study Done In Hong Kong. *Computers Education, 25(4),* 179-191.

Lowry Diannah. (2003). An Investigation of Student Moral Awareness and Addociated Factors in Two Cohorts of an Undergraduate Business Degree in a British University: Implications for Business Ethics Curiculum Design. *Journal of Business Ethics 48, 7-19*.

Luoma, G.A. (1989). Can Ethics Be Taught? *Business & Economic Review, 3(1),* 3-5.

Maner Walter. (1980). *Starter Kit in Computer Ethics* Helvetia Press (published in cooperation with the National Information and Resource Center for Teaching Philosophy)

Mason Loy Margaret. (1990). Students, Ethics & Electronic Communication: An Adventure in User Education. *ACM SIGUCCS XVIII 1990,* pp. 249-252.

Moor, James H. (1985). What is Computer Ethics? *Metaphilosophy, 16(4),* 266-275.

Parker, Donn. (1968). Rules of Ethics in Information Processing. *Communications of the ACM, 11,* 198-201.

Schoulze G. Kay, Grodzinsly S. Frances. (1996). Teaching Ethical Issues in Computer Science: What Worked And What Didn't. *©ACM*.

Weiss A. Eric from a report by Dosn R. Parker, Susan Swope and Bruce N. Baker. (1990). *SRI International, "Procedure XXII Self-Assessment", November 1990/VuL33, No 11, Communications of the ACM.*

White B. Gregory, Pooch W. Udo. (1994). COMPUTER ETHICS EDUCATION: IMPACT FROM SOCIETAL NORMS. *Ethics in Computer Age, Gatlinburg, TN USA*

iener, Norbert, (1950/1954). *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society.* Houghton Mifflin, 1950. (Second Edition Revised, Doubleday Anchor, 1954.)

Wynd, W.R. and Mager, J. (1989). The Business and Society Course: Does It Change Student Attitudes?. *Journal of Business Ethics, 8(6),* 487-491.

Ιστορία Πολιτική

Η οικονομική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη και ο Εμμανουήλ Ροΐδης

Λέξεις κλειδιά: *Άγιος Σώστης*, *Ασμοδαίος*, *Λαυριακά*, *μεγάλη ιδέα*, *Ροΐδης*, *Χ. Τρικούπης*

Φιλιππόπουλος, Μ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο:

Abstract

The present essay refers to two seemingly irrelevant individuals of modern Greek history. One is Charilaos Trikoupis and the second is Greek writer Emmanuel Rhoides. Our aim is to outline the economic policy of the former, which he designed and implemented during the various periods in which he was prime minister, and to comment on an excerpt from an article by the latter in the newspaper "Asmodeos". These two men were not strangers to each other. Considering that Rhoides was a prominent journalist of the newspaper "Ora " of Ch. Trikoupis, and was a supporter of his policy, we understand that they had a direct relationship.

Ίσως ο τίτλος τούτης της μελέτης ξενίζει, καθώς θα μας απασχολήσουν δύο φαινομενικά ασυσχέτιστες μεταξύ τους φυσιογνωμίες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Η μία είναι ο Χαρίλαος Τρικούπης και η δεύτερη ένας νεοέλληνας συγγραφέας ο Εμμανουήλ Ροΐδης. Σκοπός μας είναι να σκιαγραφήσουμε την οικονομική πολιτική του πρώτου, που σχεδίασε και εφάρμοσε κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους στις οποίες διετέλεσε πρωθυπουργός, και να σχολιάσουμε ένα απόσπασμα από άρθρο του δεύτερου στην εφημερίδα «Ασμοδαίος». Οι δύο αυτοί άνδρες δεν ήταν άγνωστοι μεταξύ τους. Αν αναλογιστούμε ότι ο Εμμ. Ροΐδης συνεργαζόταν με την εφημερίδα *Ώρα* του Χ. Τρικούπη και υπήρξε υποστηρικτής της πολιτικής του, καταλαβαίνουμε ότι οι σχέσεις τους ήταν άμεσες[1].

Δύο είναι τα βασικά αποτελέσματα που προσδοκούμε γενικότερα. Το ένα, εκτός από την επιδερμική αναφορά σε οικονομικά μέτρα των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη, έχει να κάνει με την αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής του σε σχέση με τους στόχους που είχε θέσει. Η άλλη προσδοκία είναι να βρούμε σε ποιους και γιατί απευθύνεται ο Εμμ. Ροΐδης με τη παραπάνω δημοσίευσή του.

Επίσης, προσπάθεια θα γίνει να βγουν συμπεράσματα και να απαντηθούν διάφορα ερωτηματικά όσο αφορά στην πολιτική του Χαρ. Τρικούπη. Για παράδειγμα, εάν ευνοήθηκε η ελληνική οικονομία και δικαιώθηκαν οι σκοποί του με την εφαρμογή των μέτρων του, αν προσέγγισε τους ρυθμούς ανάπτυξης της πλέον βιομηχανοποιημένης δύσης, αν ποτέ, γιατί, και από ποιους παρουσιάστηκαν προσκόμματα στη υλοποίηση του οικονομικού του προγράμματος, και τέλος τι μερίδιο ευθύνης έχει για τη ταπεινωτική χρεοκοπία του 1893. Επιπλέον, όσον αφορά στο άρθρο του Εμμ. Ροΐδη, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε εάν απευθύνεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα, και όχι γενικευμένα στους χρυσοκάνθαρους και κατ' επέκταση τους νεόπλουτους της εποχής του, και εάν κατά πόσο μπορεί να παραλληλιστεί αυτή του η αγανάκτηση με κάποιο προσωπικό του βίωμα.

[1] Πάλλης 1978, 152.

Θα ξεκινήσουμε με τον σχολιασμό του συγκεκριμένου αποσπάσματος και μια συντομότατη αναφορά στο γενικότερο έργο και φυσιογνωμία του Εμμ. Ροΐδη, και στη συνέχεια θα επεκταθούμε στη σκιαγράφηση της οικονομικής πολιτικής του Χαρ. Τρικούπη.

Εμμ. Ροΐδης

Το άρθρο του Ροΐδη δεν είναι απλά μια γενικευμένη διαπίστωση της οικονομικής συμπεριφοράς και δραστηριότητας των ισχυρών της τότε εποχής. Μιλάει για συγκεκριμένους ανθρώπους, προσδιορίζει τη καταγωγή τους, τον τόπο δραστηριοποίησης τους και τον τρόπο που ενεργούν. Καθόλου απίθανο να είναι και μια επίθεση προσωπικά προς τον Ανδρέα Συγγρό με αφορμή το σκάνδαλο των μεταλλείων του Λαυρίου. Το ζήτημα αυτό, γνωστό και ως Λαυρεωτικό[2], απασχόλησε την Ελλάδα δύο περίπου χρόνια (1871 έως 1873)· το οποίο έγινε αφορμή να προκληθεί επέμβαση στα εσωτερικά της Ελλάδος από Ιταλία και Γαλλία, να παραιτηθούν δύο κυβερνήσεις, και να χάσουν πολλοί Έλληνες τα χρήματά τους[3].

Ένας από τους μεγάλους χαμένους από το Λαυρεωτικό σκάνδαλο, ήταν και ο Ροΐδης, που είχε επενδύσει μεγάλο μέρος της πατρικής περιουσίας του σε μετοχές των μεταλλείων[4]. Ο καταγόμενος από τα παράλια του Θρακικού Βοσπόρου Ανδρέας Συγγρός κατάφερε με τεχνάσματα τη συνεχή ζήτηση των μετοχών, που υψώθηκαν απότομα στη τιμή των 310 δραχμών. Δεν πέρασε αρκετός χρόνος και αποδείχτηκε πόσο φρούδες ήταν οι ελπίδες των αγοραστών, συμπεριλαμβανομένου και του ευφυέστατου, κατά τα άλλα, Ροΐδη. Αυτό όμως που δείχνει να τον ενόχλησε περισσότερο, είναι η ανάδειξή τους σε «καλούς πατριώτες», παρ όλες τις κερδοσκοπικές τους ενέργειες σε βάρος του απλού λαού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τάσος Βουρνάς, *«ο Ανδρέας Συγγρός, μετά το σκάνδαλο*

[2] Μια εκτενέστερη αναφορά στο ζήτημα των Λαυρεωτικών, θα βοηθήσει να καταλάβουμε το παρακάτω ισχυρισμό μας για προσωπική επίθεση του Ροΐδη στο Συγγρό. Τα ορυχεία του Λαυρίου ανήκαν στην εταιρεία Roux-Respieri , εταιρία ιταλογαλλικών συμφερόντων. Όλα ξεκίνησαν με αφορμή την ασάφεια του διατάγματος του 1867 (23 Αυγούστου και 31 Δεκεμβρίου), το οποίο δε διασαφήνιζε αν εκτός της εκμεταλλεύσεως των ορυχείων, θα μπορούσε η εταιρία να εκμεταλλεύεται τις εκβολάδες, τις οποίες η κυβέρνηση θεωρούσε ότι άνηκαν στο ελληνικό κράτος. Αυτή η ασάφεια λύθηκε στις 29 Μαΐου όταν η κυβέρνηση Κουμουνδούρου πέτυχε την ψήφιση νόμου από τη βουλή ότι οι εκβολάδες ανήκαν στο κράτος. Αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο είχε την αντίδραση της εταιρίας, η οποία υποστήριζε ότι ο νόμος δεν ήταν δυνατό να έχει αναδρομική ισχύ, και ζητούσε την επίλυση της διαφοράς υπό τη διαιτησία των μεγάλων δυνάμεων. Κάτι τέτοιο θα καταρράκωνε το κύρος της ελληνικής δικαιοσύνης (αφού θεωρήθηκε ανίκανη από τους Ιταλούς και Γάλλους για αντικειμενική επίλυση του ζητήματος) και προφανώς και της ελληνικής κυβερνήσεως. Η επόμενη κυβέρνηση, του Δεληγιώργη, έχοντας τη συμπαράσταση του βασιλιά δεν υπέκυψε σε αυτές τις πιέσεις. Λύση τελικώς δόθηκε όταν η εταιρία πέρασε στα χέρια Έλληνα κεφαλαιούχου, του Ανδρέα Συγγρού στις 25 Φεβρουάριου 1873. Το θετικό για την ελληνική κυβέρνηση ήταν ότι η είδηση της μεταβίβασης, είχε ως αποτέλεσμα να πάψει η ιταλογαλλική επέμβαση, και στα οικονομικά, αφού η περιβόητη εκκαμίνευση των εκβολάδων και της σκωρίας παραχωρήθηκε στην εταιρία με αντιπαροχή στο δημόσιο 44% επί των καθαρών κερδών. Εντούτοις, ο όμιλος Συγγρού, που είχε υπογράψει σύμβαση για 99 χρόνια με το δημόσιο, με εκβιασμούς προς την κυβέρνηση κατάφερε τη μείωση της συμβατικής υποχρέωσης της εταιρίας από το 44% σε 200.000 αργυρές δραχμές ετησίως. Παρ' όλα αυτά ο θόρυβος που προκάλεσε το ζήτημα της Roux-Serpieri και η «θετική» αντιμετώπιση του ζητήματος από την κυβέρνηση, ενθουσίασε την κεφαλαιαγορά. Αξιοσημείωτη είναι η σύσταση 21 μεταλλευτικών εταιριών μέσα σε μια διετία. Πολλά ελληνικά νοικοκυριά επένδυαν τα χρήματα τους σε αυτές τις εταιρίες, δίχως να αντιλαμβάνονται τα κερδοσκοπικά συμφέροντα που κρύβονταν πίσω από τις πλάτες τους. Περισσότερες πληροφορίες για το παραπάνω ζήτημα, που ήταν και η αιτία η λέξη Λαύριο να καθιερωθεί στη νέα ελληνική ως συνώνυμη της απάτης, στο βιβλίο του Τ. Βουρνά, Τα *Λαυριακά και η χρεοκοπία του 1893*.

[3] Κωφός 1981, 45.

[4] Βουρνάς 1976, 13.

Λαυρίου, παρίστανε και τον εθνικό ευεργέτη. Αυτός ήταν και ο συνήθης τρόπος να εξαγοράζουν τις αμαρτίες τους όσοι είχαν βλάψει το σύνολο. Η νεότερη ιστορία μας είναι γεμάτη από τέτοια παραδείγματα…»[5].

Ο χαρακτηρισμός *ψωμάρπαγες,* και *τρεφόμενοι εκ κρέατος αυτοχθόνων* δεν είναι υπερβολικός, αν λάβουμε υπ’ όψιν ότι στον πυρετό του εύκολου πλουτισμού, που διακατείχε τότε τους Έλληνες, μέχρι και μικρές[6] περιουσίες όπως τιμαλφή και οικοσκευές πωλούνταν από τον απλό κόσμο για την αγορά των μετοχών. Μεταξύ άλλων, ο Εμμ. Ροΐδης είχε αναφερθεί κι άλλη φορά στην τότε *αντικατάστασιν των ληστών δια χρηματιστών*[7], καυτηριάζοντας αυτά τα χρηματιστηριακά παιχνίδια των κερδοσκόπων.

Τέλος, αυτό που μας ωθεί να ταυτίσουμε το άρθρο του με την αποτυχημένη επένδυση των χρημάτων του, και την πικρία που του επέφερε, είναι ότι ο Ροΐδης πράγματι επηρεάστηκε από αυτό. Στο αφήγημά του «Άγιος Σώστης», φανερά επηρεασμένος και από τις μηδενιστικές αντιλήψεις του Μαξ Στίρνερ, υποστηρίζει τη ματαιότητα της προόδου και της βιομηχανικής επανάστασης. Μιας προόδου, που και ο ίδιος νωρίτερα στήριξε με την αγορά των μετοχών του μεταλλείου, αλλά τελικώς αυτή του η επένδυση αποδείχτηκε μοιραία για τον ίδιο και πολλά άλλα νοικοκυριά. Προφανώς χρειάστηκε αυτή η αποτυχία του ώστε να κατανοήσει καλύτερα, κάτι που φαίνεται και σε αρκετές του κριτικές για τη πολιτική, δηλαδή αυτά που ήδη γνώριζε και είχαν γραφεί στην εποχή του για τις επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης και την πρόοδο της κοινωνίας με τον τρόπο που αυτή γινόταν τότε˙ δηλαδή πλατιά στρώματα του πληθυσμού να τρέφονται μόνον με πατάτες, όπιο και αλκοόλ[8].

Γενικά ο Ροΐδης υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους νεοέλληνες συγγραφείς με πλούσιο πνεύμα, μοναδική αφηγηματικότητα και πρωτότυπη σάτιρα. Το έργο του που «άφησε εποχή» ήταν η «Πάπισσα Ιωάννα», το οποίο δεν είχε συνέχεια, μια και η ελληνική κοινωνία της εποχής εκείνης δε διέθετε ικανή αστική τάξη που θα έρχονταν σε ρήξη με τα συμφέροντα της εκκλησίας, ώστε να στηριχτεί το έργο του. Τέλος, η παρουσία και η δράση των χρυσοκάνθαρων και των κερδοσκοπικών κύκλων δεν ήταν κάτι που ανησύχησε μόνο τον Ροΐδη. Παρακάτω θα δούμε ότι τροχοπεδούσαν ακόμα και κυβερνητικά οικονομικά προγράμματα, όπως αυτά των κυβερνήσεων του Χαρ. Τρικούπη.

Η οικονομική πολιτική του Χαρ. Τρικούπη

Ο Χαρίλαος Τρικούπης υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά πρόσωπα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Η πολιτική του σταδιοδρομία ξεκίνησε το 1865 με την εκλογή του ως βουλευτής Μεσολογγίου. Έγινε πρωθυπουργός για πρώτη φορά το 1875, στη συνέχεια το 1878, 1886 και 1892. Το 1895 παραιτήθηκε οριστικά και αποχώρησε από τη πολιτική ζωή, έχοντας δεχτεί πιέσεις από την βασιλική αυλή και τους ξένους. Το όνομα του είναι συνδεδεμένο με τον αγώνα για την εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού στη χώρα μας, κάτι για το οποίο ήρθε και σε διάσταση με το βασιλιά. Εξίσου, όμως, σημαντική μπορεί να θεωρηθεί και η οικονομική πολιτική που εφάρμοσε, την οποία θα δούμε.

Διακηρύσσοντας ο Τρικούπης ότι *βάσις πάσης ενέργειας είναι η οικονομική αποκατάστασις*[9], σχεδίασε και εφάρμοσε μια τολμηρή και μακρόπνοη πολιτική επιδιώκοντας τον εκσυγχρονισμό της χώρας , ώστε να φτάσει τα ευρωπαϊκά επίπεδα. Όπως

[5] Βουρνάς 1976, 111.
[6] Βουρνάς 1976, 21.
[7] Μάρκογλου, αρ. φύλλου 8967, 19.
[8], Αρ. φύλλου 8967, σ. 19.
[9] Φλεριανού 1999, 301.

μας αναφέρει ο θαυμαστής του έργου του Καρολίδης, είχε πρωταρχικό στόχο την οικονομική ανόρθωση του ελληνικού κράτους. Οπαδός της μεγάλης εθνικής ιδέας, ο Τρικούπης πίστευε πως η πραγμάτωση της θα ερχόταν μέσω μιας ισχυρής οικονομίας που θα καθιστούσε το βασίλειο σε χρηματιστήριο της ανατολής[10].

Προφανώς η επίτευξη μιας ισχυρής οικονομίας όπως την οραματιζόταν ο τότε πρωθυπουργός της χώρας μας, δεν ήταν εύκολη υπόθεση αν αναλογιστούμε ότι η Ελλάδα τότε δεν είχε καν επαρκές οδικό δίκτυο. Έτσι από νωρίς επεδίωξε την εκτέλεση μεγάλων έργων υποδομής[11]. Κατόρθωσε να αποκτήσει η χώρα σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο, να διανοιχτεί η διώρυγα της Κορίνθου, να αποξηρανθεί η λίμνη της Κωπαΐδας, να παραδοθούν μεγάλες εκτάσεις στη καλλιέργεια και να εκτελεστούν σημαντικά έργα στα λιμάνια της χώρας. Το όφελος ήταν διπλό. Τόσο για την επιτέλους προσέγγιση της Ελλάδας στους ρυθμούς ανάπτυξης των δυτικών χωρών όσο και για την απόκτηση εγγυήσεων για σύναψη δανείων. Η κυβέρνηση του είχε πληρώσει ακριβά αυτή την έλλειψη απαραίτητων εγγυήσεων όταν αναγκάστηκε για την αποπεράτωση ενός δανείου να δεχτεί σκληρούς όρους όπως τον έλεγχο της δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας από ξένους απεσταλμένους (π.χ. του Άγγλου Εδουάρδου Λω[12]). Στην περίπτωση του συγκεκριμένου δανείου θα επανέλθουμε αργότερα, γιατί δίνει απαντήσεις σε αρκετά από τα ερωτήματα του προλόγου.

Το πρόβλημα που πάντα προέκυπτε για την εκτέλεση και αποπεράτωση των παραπάνω έργων υποδομής, ήταν η εύρεση οικονομικών πόρων και παραγόντων που θα τα χρηματοδοτούσαν. Έτσι ο Τρικούπης επεδίωξε την αναμόρφωση της φορολογίας με στροφή στους έμμεσους φόρους και τα μονοπώλια[13]. Αρκετές φορές χρειάστηκε να τα επαναφέρει, όποτε ο πολιτικός του αντίπαλος Δεληγιάννης τα καταργούσε, και σε συνάρτηση με την επιβολή άμεσων φόρων και τελωνιακών δασμών έσωζε προσωρινά την οικονομική κατάσταση της χώρας και προχωρούσαν τα δημόσια έργα[14]. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε πως μέλημα του δεν ήταν τόσο η ψήφιση και εφαρμογή νέων φόρων, αλλά η ρύθμιση των ήδη υπαρχόντων μέτρων κυρίως σε ότι αφορούσε τη αποτελεσματικότερη είσπραξή τους. Για παράδειγμα, το 1884 όταν κατέθεσε στη βουλή δυο νομοσχέδια[15]. Στο ένα προβλέπονταν ρυθμίσεις στο τελωνιακό δασμολόγιο και εφαρμογή μονοπωλιακού συστήματος σε πετρέλαιο και φώσφορο, το οποίο με κάποιες βελτιώσεις στο τρόπο είσπραξης των τελών τους, εκτός από τα έσοδα που θα επέφερε, χτυπούσε παράλληλα και το λαθρεμπόριο. Στο δεύτερο προέβλεπε την ελάττωση των δασμών σε βιομηχανικές πρώτες ύλες και σε πρώτης ανάγκης αγαθά διατροφής του λαού και αυτό σε συνδυασμό με αύξηση των επιβαρύνσεων στις εύπορες τάξεις. Βαρύτητα έδωσε και στο τρόπο είσπραξης των φόρων από αυτούς. Με αυτόν τον τρόπο διόρθωνε κάπως τη κατάσταση της φοροδιαφυγής, που είχε επιδεινωθεί είτε με τους τρόπους που πάντα έβρισκαν οι εύπορες τάξεις να φοροδιαφεύγουν, είτε ακόμα και με τις προτροπές της αντιπολίτευσης στο κόσμο να παύσει να πληρώνει φόρους[16].

---

[10] Ρούσσος 1975, 435.
[11] Φλεριανού 1999, 301.
[12] Ρούσσος 1975, 477.
[13] Ρούσσος 1975, 461.
[14] Ρούσσος 1975, 461.
[15] Φλεριανού 1999, 332
[16]] Ρούσσος 1975, 461 «*Από δω ξεκινά και η κομματική κακοδαιμονία του Τρικούπη, όχι τόσο γιατί τα φορολογικά μέτρα που επέβαλε ήταν απεχθή, αλλά γιατί οι Έλληνες δεν είχαν ακόμα εξοικειωθεί στην υποχρέωση του πολίτη να καταβάλει φόρους στο κράτος και τα συνδύαζαν με τα χαράτσια που κάποτε πλήρωναν οι παλαιότεροι στους Οθωμανούς (σ. 440). Αυτό το κλίμα το εκμεταλλευόταν η αντιπολίτευση και το πυροδοτούσε ακόμα περισσότερο αποκαλώντας τον*

Ένας άλλος τρόπος εύρεσης πόρων ήταν η σύναψη δανείων. Η στροφή προς εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό καθώς και κάποιες ρυθμίσεις σε αυτά, αποτέλεσαν βασικά στοιχεία της οικονομικής πολιτικής του Χ. Τρικούπη. Μια περίπτωση εσωτερικού δανεισμού παρατηρούμε μετά τις εκλογές του Μάη το 1892 όταν η κυβέρνησή του, στην οποία ο ίδιος είχε αναλάβει το υπουργείο οικονομικών, στράφηκε προς τον δανεισμό από Έλληνες κεφαλαιούχους για τη πληρωμή τοκομεριδίων κυρίως σε πιστωτές από το εξωτερικό[17]. Για να αποφύγει, όμως, την ανωμαλία που θα προκαλούσε αυτή η εξαγωγή νομίσματος, (δηλαδή το πρόβλημα ρευστότητας στην εσωτερική αγορά) εφήρμοσε οικονομικούς συνδυασμούς που στόχευαν στη μετατροπή εσωτερικών δανείων σε εξωτερικά. Συνολικά μετατράπηκαν 10 δάνεια και το όφελος για το προϋπολογισμό ήταν περίπου 6,5 εκατομμύρια[18].

Ο εξωτερικός δανεισμός ήταν μια κάπως πιο περίπλοκη υπόθεση. Όπως αναφέραμε και πιο πάνω για ευνοϊκότερους όρους σύναψης δανείων, ήταν αναγκαίο να υπάρχουν, και αυτό βέβαια είναι φυσικό, οι απαραίτητες εγγυήσεις. Για το λόγο αυτό δόθηκε βαρύτητα στα μεγάλα δημόσια έργα και την εδραίωση της αξιοπιστίας της Ελλάδας στο εξωτερικό. Μιας αξιοπιστίας που τελικώς καταρρακώθηκε στο περίφημο δάνειο του 1892 από την Αγγλία. Όχι τόσο για τη σκληρότητα των όρων του, που προέβλεπε δημοσιονομικό έλεγχο της κατάστασης της Ελλάδος από το λόρδο Εδουάρδο Λω, αλλά από τις διάφορες επεμβάσεις που έγιναν ώστε να παρεμποδιστεί η χορήγησή του][19]. Οι ενέργειες αυτές υποκινήθηκαν από κερδοσκοπικούς κύκλους του εξωτερικού. Ιδίως της Γαλλίας (με την υπονόμευση του δανείου από τον απεσταλμένο της Ρου) και τον ομογενή Βλαστό, που προσμονούσαν σε μια γρήγορη κήρυξη της χώρας σε πτώχευση[20].

Παρ' όλες τις δυσκολίες, οι κυβερνήσεις Χαρ. Τρικούπη κατάφερναν τη χορήγηση δανείων. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα η χώρα να μπει σε ένα φαύλο κύκλο. Όσο το δημόσιο ταμείο γέμιζε με έσοδα από δάνεια, τόσο αμέσως άδειαζε για τη πληρωμή τοκοχρεωλυσίων παλαιότερων δανείων. Η συνέπεια ήταν η χώρα να αδυνατεί να αντεπεξέλθει με συνέπεια στις υποχρεώσεις της προς τους πιστωτές της και σε συνδυασμό με τις πιέσεις και υπονομεύσεις των κερδοσκοπικών κύκλων, μοιραίως φτάσαμε στη χρεοκοπία του 1893.

Επίλογος

Οι νεόπλουτοι επιχειρηματίες, τα χρηματιστηριακά και κερδοσκοπικά κέντρα, που δικαίως έκαναν τον Εμμανουήλ Ροΐδη να αγανακτήσει, πολλές φορές φάνηκαν πιο δυνατά ακόμα και από τις κυβερνήσεις του Χαρ. Τρικούπη. Το έργο του μεγάλου αυτού πολιτικού δεν μπορούμε να πούμε πως μηδενίστηκε από την χρεοκοπία του 1893, αν και το μόνο θετικό από εκείνη τη χρονιά ήταν η παράδοση στη ναυσιπλοΐα της διώρυγας της Κορίνθου. Αντιθέτως, η Ελλάδα χάρη στην οικονομική πολιτική του, που όπως είδαμε κυρίως αφορούσε την εκτέλεση μεγάλων έργων υποδομής, απέκτησε τις βάσεις στις οποίες στηρίχθηκε η μετέπειτα ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός της. Επομένως, όντως ο Χαρ. Τρικούπης κατάφερε την αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης και συνεπώς την προσέγγιση της βιομηχανοποιημένης δύσης. Επίσης, σαφώς, συνέβαλε στην ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Σε αυτό ίσως ευνοήθηκε σημαντικά από την ύφεση του διεθνούς εμπορίου, που είχε ως αποτέλεσμα την εισροή στην Ελλάδα κεφαλαίων πλούσιων ομογενών και τη στροφή ξένων επενδυτών προς τα Βαλκάνια. Αυτό το κλίμα επέτρεψε την ανάπτυξη

φορομπήχτη. Συνθήματα του Δηλιγιάννη όπως Κάτω οι φόροι! Κάτω ο φορομπήχτης!, παρέσυραν εύκολα τις λαϊκές μάζες (σ. 441)»

[17] Κόκκινος 1978, 685.

[18] Ρούσσος 1975, 462.

[19] Βουρνάς 1976, 117.

[20] Ρούσσος 1975, 477.

τραπεζικών εργασιών, την ίδρυση χρηματιστηρίου και ενίσχυσε τη προσπάθεια για την ίδρυση μεγάλων βιομηχανιών. Εδώ είναι που κάνουν και την εμφάνισή τους, όπως πάντα είναι αναμενόμενο σε περιπτώσεις οικονομικής ανάπτυξης, οι μη υγιείς οικονομικοί παράγοντες που στόχο είχαν την εκμετάλλευση και την κερδοσκοπία. Προφανώς από αυτούς δεν προδόθηκαν μόνον οι προσδοκίες του συγγραφέα Εμμ. Ροΐδη, αλλά και οι βλέψεις του Χαρ. Τρικούπη για μια ισχυρή οικονομικά Ελλάδα.

Τι ευθύνες μπορούν να καταλογιστούν στον πολιτικό που εξετάσαμε για τις οικονομικές επιλογές του; Ίσως οι υπερβολικές δαπάνες των πολεμικών κινητοποιήσεων που απαιτούσε η Μεγάλη Ιδέα, οι κακοί χειρισμοί των οικονομικών σε μερικές περιπτώσεις και ο υπερβολικός δανεισμός. Τακτικές που τελικώς οδήγησαν στη πτώχευση. Τέλος, οι επικριτές του Τρικούπη του καταλόγιζαν ότι προκειμένου να παρουσιάσει μεγάλα και εντυπωσιακά έργα, έριξε στις πλάτες του ελληνικού λαού βάρη που ήταν αδύνατο να αντέξει. Και αυτό είτε γιατί είχε παρασυρθεί από τη μεγαλαυχία του υπερτιμώντας παράλληλα και τις αντοχές της χώρας, είτε γιατί αγνοούσε την πραγματικότητα και το βαθμό αντοχής του απλού λαού. Και αυτό έχει μια δόση αλήθειας.

Βιβλιογραφία

Βουρνάς, Τ. 1976, *Τα Λαυριακά και η χρεοκοπία του 1893,* Αθήνα: Φυτράκης.
Κόκκινος, Δ. 1978, *Ιστορία της Νεοτέρας Ελλάδος,* τόμ. Β΄, Αθήνα: Μέλισσα.
Κωφός, Ε. 1981, *Ο ελληνισμός στη περίοδο 1869-1881, από το τέλος της Κρητικής επανάστασης στην προσάρτηση της Θεσσαλίας,* ανάτυπο από τον ΙΓ΄ τόμο της ιστορίας του ελληνικού έθνους], Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
Πάλλης, Δ. 1978 (επιμ.) *Οι βιογραφίες ποιητών και πεζογράφων,* Αθήνα: Οικονόμου.
Μάρκογλου, Πρ., «Ο Εμμ. Ροίδης στον άγιο Σώστη» στην εφημερίδα *Η ΑΥΓΗ,* αρ. φύλ. 8967.
Ρούσσος, Γ. 1975, *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826-1974,* τόμ. Δ΄, Αθήνα: Ελληνική Μορφωτική Εστία.
Φλεριανού Α. 1999, *Χαρίλαος Τρικούπης Η ζωή και το έργο του,* τόμ. Α΄, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Ανθρώπινη οικολογία, Αρχιτεκτονική

Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινομήσεις

Λέξεις κλειδιά: *patrimonialisation*, *pietra secco*, *διαχείριση του περιβάλλοντος*, *ξερολιθιά*, *τοπίο*

Ν. Βερνίκος. (Ομότ. Καθ.) – Σ. Δασκαλοπούλου (Ομότ. Καθ.) Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμ. Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας

Abstract

Dry stone structures have been a tool for the control and humanization of space since prehistory. The stone was used as well as fire to shape and utilize the natural environment of humans. The space that has been shaped by dry stone constructions, becomes a place where the special relations between the societies and their natural environment develop, where the people intervene and create micro-environments and microclimates. These relationships acquire meaning within a "culture", or many "cultures", when more than one community coexists in the space. These cultural peculiarities and locations are also due to the fact that the names and technical terms that refer to the various uses of dry stone (dry stone: pietra secco) differ from place to place.

Οι ξερολιθικές κατασκευές αποτέλεσαν από την προϊστορία ένα εργαλείο για τον έλεγχο και τον εξανθρωπισμό του χώρου. Η πέτρα χρησιμοποιήθηκε όπως και η φωτιά για την διαμόρφωση και την αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος των ανθρώπων. Ο **χώρος** που έχει διαπλαστεί από ξερολιθικές κατασκευές, γίνεται **τόπος** όπου αναπτύσσονται οι ειδικές σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνίες και στο φυσικό τους περιβάλλον, όπου οι άνθρωποι παρεμβαίνουν και δημιουργούν μικροπεριβάλλοντα και μικροκλίματα. Οι σχέσεις αυτές αποκτούν έννοια μέσα στα πλαίσια ενός «πολιτισμού», ή πολλών «πολιτισμών», όταν στο χώρο συνυπάρχουν περισσότερες από μια κοινότητες. Στις πολιτισμικές αυτές ιδιαιτερότητες και εντοπιότητες οφείλεται, άλλωστε, και το ότι από μέρος σε μέρος διαφέρουν οι ονομασίες και οι τεχνικοί όροι που αναφέρονται στις διάφορες χρήσεις της ξερολιθιάς (« *ξερή λιθιά* »: pietra secco.

Όπως συμβαίνει με όλα τα ανθρώπινα έργα, οι ξερολιθικές κατασκευές δημιουργούν *έννοιες, σύμβολα* και *σημασίες,* που με τη σειρά τους, μετατρέπουν τους **χώρους σε τοπία**. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στη σημερινή Ευρώπη τα τοπία θεωρούνται πολιτισμική κληρονομιά. Η διαδικασία μετατροπής χρηστικών κτισμάτων σε τμήματα της πολιτισμικής παράδοσης ενός τόπου ονομάζεται «*patrimonialisation*» και συνοδεύεται από τη δημιουργία πλαισίου νομικής και θεσμικής προστασίας τους. Διαπιστώνουμε, έτσι, τόσο στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και αλλού, ότι και οι αστικοποιημένες ακόμα κοινωνίες αναζητούν τους τρόπους που θα τους επιτρέψουν να διασώσουν τις έννοιες και τα σύμβολα, που γεννήθηκαν στο παρελθόν από τη διαπάλη ανθρώπου και φύσης για την επιβίωση του μέσα στα ποικίλα φυσικά περιβάλλοντα.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η μεσογειακή φύση, μέσα στην οποία ζούμε, ήταν πάντα ιδιαίτερα σκληρή με τους ανθρώπους. Στη μακρά διάρκεια των αιώνων, κοινότητες ανθρώπων σμίλεψαν τις πλαγιές ανεβαίνοντας προς τις κορυφές, καθώς *ξελάκκωναν* και *ξεπέτριζαν,* κατασκευάζοντας στενόμακρα χωράφια (*ταύλες, λουριά*) που τα στήριζαν με πεζούλες (βαστάδια), πίσω από τις οποίες μάζευαν τη γόνιμη γη και παγίδευαν τη ροή της

βροχής. Ανάλογες είναι και οι διαμορφώσεις που γίνονται στα μικρά οροπέδια, στις καρστικές πολιάνες και στους κάμπους: οι άνθρωποι ξεπέτριζαν, ισοπέδωναν, επιχωμάτωναν, περιτοίχιζαν, χώριζαν τη γη σε κλήρους, παροχέτευαν τα νερά και κατασκεύαζαν καταλύματα και αποθηκευτικούς χώρους. Σε μεγάλες γεωγραφικές ζώνες του πλανήτη μας, χάρις στο ξερολιθικό αυτό «εργαλείο», μπόρεσε η γεωργία να αναπτυχθεί και να τιθασευτούν τα ρέματα και τα ξεροπόταμα, που στον τόπο μας είχαν σχεδόν όλα προστατευτικά ξερολιθικά τοιχώματα.

Η «Ξερή λιθιά» και το Ξερολιθικό Τοπίο

Η τεράστια αυτή εργασία διαμόρφωσης τοπίων που απαιτούσε, εκτός από εργασία και επιμονή, εμπειρική γνώση της υδραυλικής, της αγρονομίας και των δυνατοτήτων που προσφέρουν τα διάφορα μικρό-οικοσυστήματα. Δεν είχε αρκετά εκτιμηθεί από τους μελετητές της πολιτισμικής παράδοσης και από τους χωροτάκτες. Αυτό ίσως, οφείλεται στο γεγονός ότι η διαμόρφωση των αγροτικών χώρων (*ager* και *saltus*: αγροί και νομές) με τη βοήθεια της «ξερής λιθιάς» ήταν έργο γεωργοκτηνοτρόφων που δούλευαν μικρούς κλήρους και ήσαν φτωχοί ή ακτήμονες κολήγοι.

Η ταξινόμηση των ξερολιθικών κατασκευών που υιοθετήσαμε βασίστηκε τόσο σε θεωρητικές αρχές, οι οποίες θα αναφερθούν στη συνέχεια, όσο και σε μια σειρά παρατηρήσεων πεδίου, που έγιναν από την διεπιστημονική ομάδα του Τμήματος μας αλλά και των εταίρων μας στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια που ασχολούνται με το θέμα από δεκαετίες. Από τις παρατηρήσεις αυτές προέκυψε ότι θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τις ξερολιθικές κατασκευές ως διαχρονικά «τέχνεργα» (*artefacts*). Είναι διαπιστωμένο ότι οι «ξερές λιθιές» χρησιμοποιήθηκαν, εγκαταλείφθηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές μέσα στους κύκλους της ιστορίας. Η έτοιμη *πέτρα* είναι συχνά ένα ιδιαίτερα χρήσιμο υλικό που ξαναχρησιμοποιούν οι νόμιμοι ιδιοκτήτες, αλλά που αποτελεί και αντικείμενο κλοπής. Εκεί που υπάρχουν έτοιμες πέτρες μπορούν να κατασκευαστούν αρκετά γρήγορα καταλύματα, αμυντικά έργα και περίβολοι, που με την ίδια ταχύτητα διαλύονται χωρίς να αφήσουν ίχνη και έτσι δεν γίνονται αντικείμενα φορολόγησης. Η παρουσία ξερολιθικών κτισμάτων, που συμπληρώνονταν από στέγαστρα φτιαγμένα από κλαδιά, φρύγανα και καλαμιές, μας είναι γνωστά από την ύστερη παλαιολιθική εποχή. Πολλές, άλλωστε, σύγχρονες μορφές *στεγαδιών* σε τίποτε δεν διαφέρουν από τα αντίστοιχα προϊστορικά κτίσματα. Αρχαία είναι, επίσης, η τεχνική δημιουργίας γεωργοκτηνοτροφικών περιφερειών και περιμέτρων (zoning) με ξερολιθικούς τοίχους, που είχαν σα στόχο τους τον έλεγχο της βλάστησης χωρικά αλλά και ποιοτικά (είδη βλάστησης) και το *μάντρωμα* των ζώων μέσα σε μεγάλες εκτάσεις.

Σε μέρη που σήμερα μένουν ακαλλιέργητα ή είναι ακατοίκητα, όπως συμβαίνει σε πολλές νησίδες του Αιγαίου και σε πολλές ορεινές ζώνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά και άλλων χωρών του κόσμου, η άγρια βλάστηση έχει σκεπάσει τα ξερολιθικά τοπία. Η επιτόπια, όμως, έρευνα σε συνδυασμό με τη μελέτη αεροφωτογραφιών, μας έδειξε πως κάτω από τη βλάστηση (μακία) σώζονται ακόμα παλιές αγροκτηνοτροφικές διαρρυθμίσεις. Σε περιθωριακά νησιά όπως το Γυαλί της Νισύρου και η Χάλκη της Δωδεκανήσου, τεράστιοι λιθοσωροί μαρτυρούν το εντυπωσιακό ξεπέτρισμα που έκαναν οι αγρότες, στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν καλλιεργήσιμη γη, κάτι που βρίσκουμε στα νησιά της Δαλματίας. Στην Αλιμνιά της Χάλκης, στη Σαρία της Καρπάθου, στη Σύρνα της Αστυπάλαιας ακόμα και στη Νίμο της Σύμης, βλέπει κανείς τα ίχνη μακρόστενων χωραφιών που είτε ακολουθούν τα υψομετρικά επίπεδα, είτε πλαισιώνουν φυσικά αυλάκια που έχουν κτιστεί και ισοπεδωθεί για να συγκεντρώνουν χώμα και υγρασία, ενώ απομένουν οι διαμορφωμένες όχθες και οι εγκάρσιες πέτρες που έκοβαν τη ροή της βροχής και την παροχέτευαν σε στέρνες και λάκκες για το πότισμα των ζώων.

Ακόμα και ίχνη καταλυμάτων, ημιυπόγειων αποθηκών (υπόσκαπτα συμπληρωμένα με ξερολιθικές προσόψεις) και αλωνιών βρίσκουμε κάτω από τα βάτα και τα αγκάθια.

Τα χώματα που έχουν εναποτεθεί στα χαμηλά (young fill), σε συνδυασμό με τα χρονολογήσιμα αρχαία και ελληνιστικά κτίσματα που βρίσκονται στα σημεία εκείνα και που δεν έχουν παραχωθεί, αποδεικνύουν ότι, στα νότια Δωδεκάνησα, η τεχνική της διαμόρφωσης των πλαγιών με διαδοχικές σειρές από πεζούλες (οι σκάλες) χρονολογούνται από τα τέλη της ελληνιστικής εποχής, όταν τα νησιά της Ροδιακής συμπολιτείας βρίσκονταν σε ακμή. Έχουμε, άλλωστε, και αρχαία γραπτή μαρτυρία κατασκευής αμπελώνων με « *τράφους* » στην περιοχή της Ροδιακής Περαίας. Μπορούμε, έτσι, να πούμε ότι ορισμένα ξερολιθικά τοπία στα Δωδεκάνησα και στη νήσο Κέα (όπου, στην περιοχή της Καρθαίας, οι κάτω σειρές της πεζούλας είναι κτισμένα με ισόδομες πέτρες) είναι **και** μνημεία της αρχαιότητας.

Η μελέτη των εγκαταλελειμμένων αγροτοκτηνοτροφικών περιοχών απέδειξε πως συστηματικά οι ξερολιθικές κατασκευές χρησίμευαν και στον έλεγχο της ποικιλότητας της βλάστησης. Με τα τοιχία, τα φράγματα, τα χωρίσματα και τα κλείσματα δημιουργήθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις ανθρωπογενείς *οικολογικοί θώκοι* (φωλιές, niche) για ειδικές χλωρίδες και πανίδες, σε εκτάσεις μερικών δεκάδων ή εκατοντάδων τετραγωνικών μέτρων. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται με ιδιαίτερη ένταση και στις μεσόγειες ηπειρωτικές ορεινές ζώνες, σε νησιά και σε νησίδες. Είναι χαρακτηριστικό ότι με τη βοήθεια ξερολιθικών, αρχικά, οριοθετήσεων και περιφράξεων, οι Έλληνες άποικοι της κεντρικής Ιταλίας (Ελαία-Velia) δημιούργησαν υποείδη φυτών που προστατεύονται σήμερα μέσα στο πάρκο του Σιλέντο. Ένας από τους λόγους για τους οποίους οι ξερολιθιές δημιουργούν θώκους είναι το ότι, κατά κανόνα, οι σκάλες είναι προσανατολισμένες έτσι, ώστε τα τοιχία να αποθηκεύουν κατά την διάρκεια της ημέρας ηλιακή ενέργεια η οποία απελευθερώνεται τη νύκτα, δημιουργώντας έτσι τοπικά μικρό-κλίματα. Στις ξερές και ημιάγονες ζώνες, πάλι, συγκροτήματα από σκάλες επιτρέπουν τη συγκράτηση του χώματος και της βροχής, καθώς και την αύξηση της υγρασίας που είναι απαραίτητη για τη βλάστηση. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, οι πλαγιές χρησιμοποιούνται για τη συλλογή βροχής, που οδηγείται στα καλλιεργούμενα τμήματα, έτσι ώστε να τριπλασιάζεται ή και να τετραπλασιάζεται, τοπικά, η ποσότητα νερού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι, με τη βοήθεια ξερολιθικών κατασκευών, δημιουργήθηκαν υγροβιότοποι μερικών εκατοντάδων τετραγωνικών μέτρων, όπως στην Ελιά της Μυκόνου και στην Καρθέα της Κέας. Πολλοί εποχικοί υδρόμυλοι λειτουργούσαν με τα νερά της βροχής που συγκέντρωναν οι χείμαρροι, και είναι γνωστό ότι μέσα στις χοάνες των νερόμυλων ζούσαν υδρόβια είδη, όπως είναι τα καβούρια. Μικροτοπική οικολογική επέμβαση στο χώρο βρίσκει κανείς σε νησίδες όπως η Περγούσα της Νισύρου, όπου το ξερολιθικό χώρισμα δημιούργησε δύο πληθυσμούς σαλιγκαριών. Τέτοιοι μικροτοπικοί θώκοι (niche), ελάχιστης έκτασης, όπου διασώθηκαν σπόροι και δύο τρία υποκείμενα, είναι γνωστοί από την έρευνα που είχε γίνει στους σκουπιδότοπους της Γλασκώβης, όπου βρέθηκαν φυτά που θεωρούνταν ότι είχαν εκλείψει από την Μ. Βρετανία. Ανάλογες περιπτώσεις συναντά κανείς μέσα στις τρύπες εγκαταλελειμμένων ξερολιθικών κατασκευών, όπου σε αρκετά μέρη, βλέπουμε να καταφεύγει η χλωρίδα των γκρεμών, (cliff vegetation)

Σε όλη την περίμετρο της Μεσογείου, τόσο οι μνήμες των ηλικιωμένων όσο και τα τοπικά διαλεκτικά λεξιλόγια, μας πληροφορούν ότι ξερολιθικά συστήματα περιτοιχισμού με την βοήθεια ανθρώπινης παρέμβασης, που αφαιρούσε ή έκαιγε τα « *άχρηστα»* φυτά, οδηγούσαν σε επιλεκτική ανάπτυξη της βρώσιμης και της χρήσιμης άγριας βλάστησης και

στην ενίσχυση της απόδοσης των χορτολίβαδων (grassland). Με τη συνύπαρξη του ξερολιθικού κτίσματος (τοιχία, λιθοσωροί, μάντρες, στάνες, καταλύματα) και της βλάστησης (σιτηρά και άλλες καλλιέργειες, οπωρώνες, αμπέλια, καλαμιές, βελανιδιές και άλλα άγρια δέντρα, βοσκοτόπια) μια περιοχή με σκάλες, με μάντρες, και με κλείσματα αποτελεί ένα σύνθετο ανθρωπογενή χώρο που λειτουργεί σαν ενδιάμεση ζώνη ανάμεσα στο οικισμό και στην άγρια φύση, όπου κυριαρχούν τα φρύγανα, τα βάτα, τα αγκάθια, τα βράχια και ζουν αγρίμια και πουλιά. Αφήνοντας τα ξερολιθικά αυτά ορόσημα να καταρρεύσουν, αυξάνει η απόσταση ανάμεσα στην αφιλόξενη για τον άνθρωπο φύση και τους τεχνητούς χώρους των πόλεων, των αυτοκινητοδρόμων και των συγκροτημάτων θερμοκηπίων. Αυτό ήδη δημιουργεί προβλήματα διαχείρισης (πυρκαγιές, πλημμύρες, ανεξέλεγκτη αύξηση βλαβερών για την υγεία των ανθρώπων ειδών) και περιορίζει τις φυσικές ζώνες, στις οποίες μπορεί ο πληθυσμός να έχει πρόσβαση.

Επέμβαση στη βιολογική ποικιλότητα της χλωροπανίδας είναι και οι διαμορφώσεις του χώρου με ξερολιθιές που επέτρεπαν τις συγκαλλιέργειες. Μία από τις βασικές συγκαλλιέργειες που συναντούμε στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου (Λέσβος, Κέα), αλλά και στην υπόλοιπη Μεσόγειο, είναι εκείνη της βελανιδιάς με τα διάφορα δημητριακά. Σπανιότερα, έχουμε συγκαλλιέργεια ελιάς με λαχανικά ή και με αμπέλια (Ιταλία). Πιο συχνά, τα κλείσματα επέτρεπαν απλώς *οιονεί* συγκαλλιέργειες αμπέλου ή οπωροφόρων με βρώσιμα άγρια χόρτα: στην Άνδρο, λόγου χάρη, τα λάπαθα μαζεύονται μέσα στα αμπέλια.
Μια άλλη κατηγορία διαχείρισης του περιβάλλοντος, στην οποία πρέπει να αναφερθούμε, είναι η διαμόρφωση μονοπατιών στις πλαγιές και δρόμων ανάμεσα σε ξερολιθικούς τοίχους, που επιτρέπουν την κυκλοφορία ανθρώπων και ζώων, και που ταυτόχρονα χρησιμεύουν για τη συγκέντρωση και παροχέτευση των όμβριων στα καλλιεργημένα ή δεντροφυτευμένα πλατώματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του παλιού δικτύου μονοπατιών της Σκιάθου, όπου δεξιά και αριστερά από τις μακριές εγκάρσιες πέτρες, που σαν σκαλοπάτια σταματούσαν τη ροή του νερού, υπάρχουν ανοίγματα στις ξερολιθικές μάντρες που οδηγούν τα νερά στα πλατώματα με τις ελιές. Με πλάκες, βέβαια, και χωστές πέτρες έστρωναν τους δρόμους, τις αυλές, τις πλατείες αλλά και τον εσωτερικό περίβολο των κτηνοτροφικών συγκροτημάτων (Πάτμος, Λήμνος).

Πλακόστρωτες γούρνες νερού (όπως είναι οι ονομαζόμενες *γκιόλες* της Λέσβου ή οι αντίστοιχες στα Παλάτια της Σαρίας στην Κάρπαθο), χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στην Μεσόγειο για την συλλογή ομβρίων σε περιοχές εποχικής κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης της χορτονομής. Αξιοπρόσεκτη είναι η χρήση, και στην Ελλάδα, λιθοσωρών από μικρές πέτρες για την κάλυψη του εδάφους με σκοπό την μείωση της φυσικής εξάτμισης του νερού από το έδαφος. Την τεχνική αυτή εφαρμόζουν σήμερα στο Ληγουριό της Κορινθίας, όπου το έδαφος κάτω από τους ελαιώνες είναι σκεπασμένο με μικρές άσπρες ασβεστολιθικές πέτρες. Η τεχνική αυτή συναντιέται ακόμα και σε ελαιώνες που έχουν σύγχρονο αυτόματο ποτιστικό σύστημα. Ξερολιθικές κατασκευές υπάρχουν για όλες σχεδόν τις αγρό-κτηνοτροφικές δραστηριότητες: για τη μελισσοκομία, για τους μεταξοσκώληκες, για το πάτημα των σταφυλιών (ληνοί), για τη συγκέντρωση του ελαιοκάρπου, για την αποθήκευση σανών και καρπών. Ακόμα και πετροκάλυβα για τη φύλαξη χιονιού και πάγου υπάρχουν στα ορεινά.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα αλώνια της Άνδρου (*γκάρθια*), που είναι κατασκευασμένα έτσι, ώστε να χρησιμοποιούν τον αέρα κατά την διάρκεια του λιχνίσματος για τον διαχωρισμό του καρπού από το άχυρο. Πολλοί, όμως, ξερολιθικοί τοίχοι, είτε από μόνοι τους είτε σε συνδυασμό με την βλάστηση που τους συνοδεύει, λειτουργούν ως ανεμοφράκτες, γεγονός που οδηγεί στην διαμόρφωση τοπίων ξερολιθικών «clausen field» ή *ξερολιθικών* «bocage». Συνήθως, τέτοιου είδους ξερολιθικές κατασκευές έχουν δημι-

ουργηθεί από τον άνθρωπο, σε μικρούς κάμπους και οροπέδια που πλήττονται από μόνιμους τοπικούς ανέμους ή ρεύματα. Ένα τέτοιο κτιστό οικοσύστημα clausen είναι ο κάμπος της Χίου, όπου όμως οι τοίχοι δεν είναι ξερολιθικοί. Η ξερολιθική κατοικία είναι παγκόσμια διαδεδομένη. Στη Γαλλία υπάρχουν ολόκληρα χωριά όπου όλα ανεξαιρέτως τα κτίσματα ήσαν ξερολιθικά (Luberon bories). Στην Νότια Ιταλία οι άνθρωποι έφτασαν να κτίζουν πόλεις (Alberobello) με τρούλους. Ανάλογες κατασκευές συναντά κανείς και στα μέρη της Ανατολίας, του Καυκάσου, του Ιράκ και της Συρίας. Στην Ελλάδα, ορισμένα από τα κτίσματα αυτά μελετήθηκαν από τον Νίκο Μουτσόπουλο (*βόλτοι* της περιοχής των Καλαβρύτων, δρακόσπιτα Ευβοίας) ενώ, σε άλλα μέρη, μεικτές κατασκευές, συχνά υπόσκαπτες, κίνησαν το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων, επειδή πρόκειται για νέα χρήση αρχαίων τάφων.

Σήμερα, οι ξερολιθικές εποχικές κατοικίες και τα συγκροτήματα που περιλάμβαναν στέρνα, αλώνι, αχυρώνα, μάντρες και σταύλους (όπως είναι οι *αποστροφές* της Νισύρου, τα καλύβια, οι καθικιές, κλπ.), και βρίσκονταν στα εξωχώραφα, τείνουν να μετατραπούν σε εξοχικές κατοικίες, συχνά πολυτελείας (Μύκονος, Σκόπελος). Το γεγονός αυτό επιτρέπει τη διάσωση της μορφής αλλά, συχνά, τις βγάζει από την κατηγορία των ξερολιθικών κατασκευών λόγω των επεμβάσεων που γίνονται στο εσωτερικό τους. Η αλλαγή χρήσης ορισμένων κτισμάτων δεν πρέπει να ανησυχεί στο βαθμό που διατηρούνται τα ξερολιθικά συγκροτήματα σας τμήματα ενός ευρύτερου τοπίου. Τέτοιες εξελίξεις είναι αποτέλεσμα της γενικότερης αλλαγής των χρήσεων της «εξοχής» και των περιοχών που θέλουμε μεν να κατοικούνται αλλά παραμένουν εκτός σχεδίου πόλεως.

Στην καταγραφή των ξερολιθικών τεχνουργημάτων πρέπει να περιλάβουμε και τα συμβολικά ή θρησκευτικά μνημεία. Λίθοι «όρια», όπως τα τρουλία της Καρπάθου ή οι ερμαϊκές στήλες των αρχαίων, ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τους ορθόλιθους των Κυκλάδων (Μύκονος), τους παλιούς λιθοσωρούς (λιθακιές, έρμακες) και τα μεγαλιθικά μνημεία της Εύβοιας (*δρακόσπιτα*) και της Μάνης. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και οι «*αναθεματίστρες*» της Άνδρου, οι λιθοσωροί που δημιουργούνται πάνω από τάφους ή σε άλλο μέρος, ως επιμνημόσυνη κατάρα.

Η αναγνώριση ότι τα ξερολιθικά τοπία αποτελούν τμήμα της πολιτισμικής παράδοσης και κληρονομιάς, μας οδηγεί σήμερα στο να αναζητήσουμε και να απογράψουμε όλες τις κατασκευές που φτιάχτηκαν με ξερές πέτρες στο σύνολο των χωρών που συναποτελούν τον ευρύτερο Μεσογειακό χώρο. Αυτό υπαγορεύεται και από την έντονη απαίτηση των σύγχρονων κοινωνιών να στηρίξουν το μέλλον τους στην αξία των τόπων τους και στην αλληλένδετη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην αισθητική των τοπίων και στην ποιότητα της ζωής. Σε πολλά, άλλωστε, μέρη η εντοπιότητα, η επιστροφή στις «ρίζες» δηλαδή, θεωρείται αγαθό και αποτελεί κοινωνικό αίτημα. Στα πλαίσια αυτά παρατηρούμε τη γένεση ενός πλήθους ενδιάμεσων μορφών κατασκευών που, άλλοτε, αναστηλώνουν και άλλοτε, ενσωματώνουν σε σύγχρονα κτίσματα, παλιές κατασκευές που η εξέλιξη της γεωργίας και η μείωση των καλλιεργημένων εκτάσεων, τους αφαίρεσε τις χρηστικές τους ικανότητες. Αυτό τροφοδοτεί αρκετές οικονομικές δραστηριότητες στους κλάδους των κατασκευών, του τουρισμού και της αναψυχής.

Κατηγορίες ξερολιθικών κατασκευών

Η προβολή και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς στα πλαίσια μιας ευρύτερης *«οικονομίας του πολιτισμού και της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς»,* είναι ένας από τους διεπιστημονικούς ερευνητικούς τομείς, οι οποίοι αναπτύχθηκαν την τελευταία δεκαετία σε παγκόσμιο επίπεδο και τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα. Είναι γνωστό, ότι σε τέτοιες προσπάθειες, οι διακριτοί ρόλοι των διαφόρων επιστημονικών γνωστικών

αντικειμένων, καθώς και η διάθεση για συνεργασία μεταξύ τους, είναι τα κλειδιά, για την οικονομικότητα και την ποιότητα των εφαρμογών. Μέσα από τις διεπιστημονικές προσεγγίσεις αναζητούμε όμως και την αποτελεσματικότητα που μπορεί να μας προσφέρει η χρήση της νέας τεχνολογίας στην ανάδειξη και στην προβολή της κληρονομιάς ως κοινωνικού αγαθού. Η προβολή του ψηφιακού υλικού που αφορά στις ξερολιθικές κατασκευές, (φωτογραφίες, βίντεο κλπ.) και υπάρχει στο αρχείο μας, αλλά και του υλικού που καταγράφεται τώρα ανά την Ελλάδα, απαιτεί κατ' αρχήν την δημιουργία μιας πολυμεσικής βάσης δεδομένων που να είναι «σχεσιακή» (relational) και να προσφέρει πρόσβαση σε κάθε ενδιαφερόμενο μέσα από το **Διαδίκτυο.**

Ο σχεδιασμός της πολυμεσικής σχεσιακής βάσης δεδομένων, έχει ανάγκη από μια **ταξινόμηση** των ξερολιθικών κατασκευών σε κατηγορίες, έτσι ώστε να είναι δυνατή η εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στα στοιχεία που περιγράφουν την κάθε κατασκευή ξεχωριστά, σε χρήστες από διαφορετική χώρα ή / και από τοπική κοινωνία. Στα ελληνικά, έχουμε την τάση να χρησιμοποιούμε επιλεκτικά ορισμένες «καθαρεύουσες» λέξεις (αναβαθμίδες, αντιστηρίξεις) που δεν είναι κατανοητές από εκείνους που χρησιμοποιούν και συντηρούν τις ξερολιθικές κατασκευές. Αυτό μας οδηγεί στην καταγραφή της τοπικής ορολογίας και των ειδικών τεχνικών λεξιλογίων και στην αναζήτηση «μαστορικών» λέξεων, αντίστοιχων με εκείνες που διαθέτουν τα ιταλικά, τα γαλλικά, τα ισπανικά, αλλά και οι άλλες γειτονικές μας γλώσσες.

Για να ταξινομήσουμε την πληθώρα των ξερολιθικών κατασκευών, αναζητήσαμε κατηγορίες που να αντιστοιχούν στις λειτουργικές χρήσεις των γεωγραφικών χώρων. Οι λειτουργικές αυτές χρήσεις είναι:
Η οριοθέτηση (όρια και εγκλεισμός) και η οικειοποίηση του χώρου (γαιοκτησία)
Η κυκλοφορία και η πρόσβαση (συγκοινωνιακά δίκτυα και δίκτυα μονοπατιών, δημόσιοι και ιδιωτικοί χώροι στάθμευσης ή αναψυχής)
Οι παραγωγικές χρήσεις των πόρων του χώρου (χρήση και κάρπωση-usus et fructus, της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της βιοτεχνίας)
Η κατοίκηση, η διαμονή και η προστασία (άμυνα).
Η οργάνωση και διαχείριση του χώρου, και οι νέες χρήσεις που δημιουργούνται από τη διαχείριση.
Η «*Υλοποίηση* » (materialization) συμβόλων, συμβολικών χρήσεων και του ιερού.

Με βάση λοιπόν τις λειτουργικές χρήσεις των διαφόρων ξερολιθικών κατασκευών αλλά και τις διάφορες παρατηρήσεις πεδίου, προτείνεται η ταξινόμηση τους σε εννέα κατηγορίες:

Κατηγορία 1: Όρια και σύνορα
Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι ξερολιθικές κατασκευές, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο για την οριοθέτηση και την χάραξη συνόρων στον χώρο. Για παράδειγμα θα μπορούσαν να αναφερθούν: τα διαχωριστικά τοιχία που περικλείουν ευρύτερες περιφέρειες, οι τοίχοι και τα κλείσματα, οι διαχωριστικοί τοίχοι των κλήρων, οι περιφράξεις με πεζούλες (αναβαθμίδες) κ.λπ.

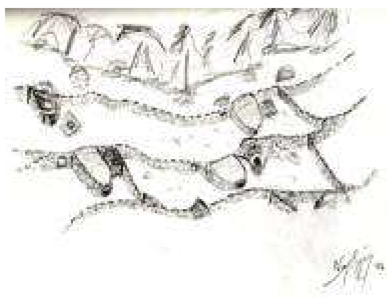

Φωτογραφίες πρώτης κατηγορίας: Κέα, Λέσβος και Πάτμος.

Κατηγορία 2: Ξερολιθικά τοπία

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τα συστήματα από διαδοχικές ξερολιθικές σκάλες και πεζούλες που διαμορφώνουν πλαγιές, συγκροτήματα αγροτεμαχίων (λιθικά bocage, κτισμένους ελαιώνες και δενδρώνες, σύνολα ξερολιθικών οικοτόπων που δημιουργήθηκαν μετά από συστηματικό ξεπέτρισμα και έλεγχο της ροής των όμβριων.

Φωτογραφίες δεύτερης κατηγορίας: Αναπαράσταση τοπίου στην Χάλκη, Σύρνα και Λέσβο.

Κατηγορία 3: Οδική κυκλοφορία, προσβάσεις και ανοικτοί χώροι

Εδώ εντάσσονται όλες οι ξερολιθικές κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν για να οργανωθεί η κυκλοφορία και η πρόσβαση ανθρώπων και ζώων, όπως και τα πλακόστρωτα. Οι κατασκευές αυτές περιλαμβάνουν δρόμους, μονοπάτια, περάσματα, γεφύρια, σκαλοπάτια, ράμπες, μόλους, λιθόστρωτους και πλακόστρωτους, ασκέπαστους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, αλάνες και αυλές.

Φωτογραφίες τρίτης κατηγορίας: Πλακόστρωτη αυλή μαντριού στην Πάτμο, πλακόστρωτο μονοπάτι στην Άνδρο (Φωτ. Τίτου Γιοχάλα) και πλακόστρωτο μονοπάτι στην Λέσβο.

Κατηγορία 4: Αγροτικές κατασκευές και υδραυλικά έργα (διαχείριση νερού)
Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλες τις ξερολιθικές κατασκευές που χρησιμοποιούνται για τη γεωργία και για τη διαχείριση του νερού. Τέτοιες κατασκευές είναι τα αλώνια, οι αποθήκες και οι αποθηκευτικοί χώροι, οι τρύπες για το φύτεμα αμπελιών, ελιών και άλλων δέντρων, οι λιθοσωροί που σκεπάζουν τις ρίζες των φυτών και τα μικρά κλείσματα που περιέχουν ένα ή δύο δέντρα. Τη διαχείριση του νερού εξασφάλιζαν τα πηγάδια, οι γούρνες και οι λάκκοι, τα κανάλια του νερού, η διαμόρφωση των χειμάρρων και των ποταμών, οι νεροδεσιές, οι διαμορφωμένες πηγές και υδρομαστεύσεις, οι αποθήκες χιονιού ή πάγου.

Φωτογραφίες τέταρτης κατηγορίας: Πάτμος αλώνι και αποθηκευτικός χώρος στην γωνιά χωραφιού.

Κατηγορία 5: Κτηνοτροφικές κατασκευές
Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι ξερολιθικές κατασκευές που αφορούν την κτηνοτροφία, όπως είναι οι σταύλοι, τα μαντριά, οι στάνες, οι κτηνοτροφικοί περίβολοι, τα τυροκομεία, τα στέγαστρα των ζώων, σπηλιές και τρύπες διαμορφωμένες σε στεγάδια ή καταφύγια ζώων. Εδώ τοποθετούμε, επίσης, περιβόλους για μέλισσες, περιστερεώνες, κοτέτσια, ποτίστρες και γούρνες, διβάρια ψαριών, κτλ.

Φωτογραφίες πέμπτης κατηγορίας: Σταβλί στην Κέα, κύφη Χάλκης και μελισσοθυρίδες στην Άνδρο (Φωτ. Τίτου Γιοχάλα).

Κατηγορία 6: Κατοίκηση
Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο για κατοίκηση, όπως είναι τα σπίτια, τα καλύβια, σύνολα κατοικιών και οικημάτων *(όπως είναι οι αποστροφές της Νισύρου ή τα αντίστοιχα συγκροτήματα της Κέας*). Εδώ περιλαμβάνονται και οι στέγες σπιτιών με πλάκες, όπως και ορισμένα κοινοβιακά «μακρόστενα» οικήματα (houses).

Φωτογραφίες έκτης κατηγορίας: Διαμορφωμένο σταβλί στην Κέα, σπίτι στην Αλιμνιά και Κέα.

Κατηγορία 7: Κτίσματα βιοτεχνιών και προβιομηχανικών δραστηριοτήτων

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι ξερολιθικές κατασκευές που χρησίμευσαν για να στεγάσουν βιοτεχνικές και προβιομηχανικές δραστηριότητες: φούρνοι και καμίνια (ασβέστη, γύψου, ξυλοκάρβουνων), μύλοι, ληνοί, πατητήρια, ελαιοτριβεία, πλυντήρια λιναριού (*λινοβρόχια*), μαλλιού, υφασμάτων, σιδεράδικα, κεραμιδάδικα και άλλα εργαστήρια.

Φωτογραφίες έβδομης κατηγορίας: Ληνός στην Σύμη και ασβεστοκάμινο στην Άνδρο (Φωτ. Τίτου Γιοχάλα).

Κατηγορία 8: Μνημεία και ιστορικά συγκροτήματα

Εδώ τοποθετούνται οι ξερολιθικές κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο για την εκδήλωση των θρησκευτικών και μεταφυσικών τους αισθημάτων, όπως και καθαρά αρχαιολογικά μνημεία. Τέτοιες κατασκευές είναι τα θρησκευτικά κτίσματα και μνημεία, τα μεγαλιθικά μνημεία, ορθόλιθοι, λιθοσωροί και έρμακες, αρχαίες αμυντικές κατασκευές, κυκλώπεια συγκροτήματα, ταφικά μνημεία, μυκηναϊκές γέφυρες και αρχαίοι δρόμοι, κτλ.

Φωτογραφίες όγδοης κατηγορίας: Αρχαία τάφρος στην Καρθέα της Κέας, στάνη δίπλα στον ελληνιστικό πύργο και τμήμα του πύργου ενσωματωμένο σε ξερολιθική περίβολο στην Παχειά Νισύρου.

Κατηγορία 9: Σύγχρονες ξερολιθικές και μεικτές κατασκευές
Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλες της σύγχρονες κατασκευές που χρησιμοποιούν ξερολιθικά στοιχεία ή ενσωματώνουν «ξερές λιθιές». Εδώ ταξινομούνται και οι μικτές μορφές και όλες οι καλλιτεχνικές, διακοσμητικές και αισθητικές χρήσεις της ξερολιθιάς.

Φωτογραφίες ένατης κατηγορίας: Σύγχρονη ξερολιθική κατασκευή (DSUSA).

Συμπεράσματα
Ως συμπέρασμα όλων όσων αναφέραμε, θεωρούμε ότι χρειάζεται η λήψη μιας σειράς μέτρων, που να στοχεύουν στην αξιοποίηση των ξερολιθικών συγκροτημάτων και κτισμάτων, και σε μια γενικότερη ανάδειξη της «ξερής λιθιάς». Τα μέτρα αυτά θα πρέπει να στοχεύουν στη:
1. Διάσωση και διατήρηση των τοπίων που διαμορφώθηκαν με ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης, τα συγκροτήματα από σκάλες και τα περιτοιχίσματα, όπως και τα ξερολιθικά όρια που υπάρχουν στους κάμπους και γύρω από τις καρστικές πόλιες
2. Προστασία και ανάδειξη της ξερολιθικής πολιτισμικής κληρονομιάς.
3. Διατήρηση των πολιτισμικών αξιών που συνδέονται με τη χρήση της ξερής λιθιάς και των ξερολιθικών κατασκευών μέσα από την εκπαίδευση και την προβολή τους.
4. Οργάνωση της αγοράς της οικοδομικής πέτρας για να αποτραπεί η απόσπαση λίθων από τα ξερολιθικά κτίσματα και η κλοπή τους. 5. Δημιουργία νέων ξερολιθικών αναχωμάτων και συστημάτων προστασίας στα πρανή των αυτοκινητοδρόμων και στις όχθες των χειμάρρων, για να αποφευχθεί η αντιαισθητική χρήση μπετόν και το τσιμέντωμα των πλαγιών.

Το φωτογραφικό υλικό είναι από τα αρχεία των: Νικόλα Βερνίκου και Μάκη Αξιώτη. Οι φωτογραφίες του Τίτου Γιοχάλα είναι από το βιβλίο *Άνδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα ,* Πατάκης, Αθήνα, 2000 και http://www.drystoneusa.org/photos.htm *(*ανάκτηση 26/11/2001).

Αρχαιολογία Ανθρωπολογία

Νέγροι και Πυγμαίοι στην αρχαιοελληνική κεραμεική

Λέξεις κλειδιά: *Αιθίοπες*, *αρχαιοελληνική κεραμεική*, *Εξηκίας*, *Νέγροι*, *Πυγμαίοι*

Π. Αθανασόπουλος, Αρχαιολόγος :

Abstract
Depictions of Negroes and Pygmies occupy a special place in ancient Greek pottery and iconography. The artistic value and stylistic peculiarities of these vessels go hand in hand, in almost every case, with a disposition of a sociological and anthropological approach to the subject. Their entry into the ancient Greek world aroused the interest of artists and was the trigger and the means for Greek art to take a direction that would serve the specific political needs of ancient Greek society advocating diversity as the main feature of its supremacy, and using every means to promote this perception. The first approaches of Negroes and Pygmies, however, are governed more by a spirit of observation and scientific curiosity and less by an attempt to promote diversity.

Στον πλούτο των θεμάτων της αρχαίας ελληνικής κεραμεικής και εικονογραφίας οι απεικονίσεις Νέγρων και Πυγμαίων κατέχουν μια ξεχωριστή θέση. Η καλλιτεχνική αξία και οι τεχνοτροπικές ιδιαιτερότητες των αγγείων αυτών συμβαδίζουν, σχεδόν σε κάθε περίπτωση, με μια διάθεση κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής προσέγγισης του θέματος.

Η είσοδος τους στον αρχαίο ελληνικό κόσμο προκάλεσε το ενδιαφέρον των καλλιτεχνών και αποτέλεσε το έναυσμα και το μέσο ώστε να πάρει η ελληνική τέχνη μια κατεύθυνση που θα εξυπηρετούσε τις συγκεκριμένες πολιτικές ανάγκες της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Μια κοινωνία που πρέσβευε την διαφορετικότητα, ως κύριο χαρακτηριστικό της υπεροχής της, και χρησιμοποιούσε κάθε τρόπο για να προβάλλει αυτή την αντίληψη. Οι πρώτες προσεγγίσεις Νέγρων και Πυγμαίων όμως, διέπονται περισσότερο από ένα πνεύμα παρατήρησης και επιστημονικής περιέργειας και λιγότερο από μια προσπάθεια προβολής της διαφορετικότητας[1].

Οι διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στις απεικονίσεις των Νέγρων και των Πυγμαίων είναι φυσιολογικές τόσο για τεχνοτροπικούς λόγους, όσο κυρίως γιατί φέρουν στα μάτια των καλλιτεχνών εντελώς διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο. Γενικότερα, κατά τη μελέτη τέτοιων παραστάσεων είναι χρήσιμο να μη συγχέουμε τις σημερινές αντιλήψεις περί ρατσισμού με εκείνες των αρχαίων Ελλήνων, αλλά να προσπαθήσουμε να συλλάβουμε αυτή την αντιμετώπιση στα πλαίσια μιας ιδιαίτερης συμπεριφοράς απέναντι σε οτιδήποτε ξένο και διαφορετικό.

Αναπαραστάσεις Νέγρων
Οι απεικονίσεις νέγρων πρωτοεμφανίστηκαν στα Μινωικά χρόνια. Οι πρώιμες οργανωμένες απόπειρες ναυσιπλοΐας στην Αίγυπτο μεταλαμπαδεύτηκαν στην πλαστική και κεραμική τέχνη εισάγοντας έτσι νέα θέματα στην ελληνική εικονογραφία. Ουσιαστικά όμως η παραγωγή, ποσοτικά και ποιοτικά, ξεκινάει τον 6ο αιώνα ΠΚΕ και συνεχίζεται και μετά τον 4ο αιώνα ΠΚΕ. Η σύγχρονη βιβλιογραφία χρησιμοποιεί γενικά τον όρο Αιθίοπες για να

[1] Snowden Junior 1970.

δηλώσει όλες τις μορφές που φέρουν νέγρικα χαρακτηριστικά. Η διάκριση αυτή δεν γίνεται τυχαία. Ήδη οι αρχαίες πήγες είχαν υιοθετήσει τον όρο Αιθίοπες ξεκινώντας από τον Όμηρο και τον Ησίοδο και φθάνοντας στον Ηρόδοτο, τον Αισχύλο, τον Ξενοφάνη και τον Μίμνερμο[2][2]. Ο Όμηρος, ο πρώτος που τους αναφέρει, τους θεωρεί τους πιο απομακρυσμένους όλων των ανθρώπων οι οποίοι κατοικούν στις όχθες του Ωκεανού, εκεί που ο ήλιος δύει. Οι Αιθίοπες χαρακτηρίζονται άμεμπτοι από τον Όμηρο και θεωρεί ότι απολάμβαναν το σεβασμό και την εύνοια των θεών, καθώς και οι ίδιοι ήταν πολύ ευσεβείς και τυπικοί στις τελετουργικές υποχρεώσεις τους απέναντι στους θεούς. Ύστερες πηγές δίνουν στον όρο Αιθίοπες και ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο το οποίο εκτείνεται από τα νότια της Αιγύπτου ως τις βορειοδυτικές ακτές της Αφρικής. Παράλληλα με τις λογοτεχνικές ή γεωγραφικές αναφορές η αρχαία ελληνική φιλολογία απέδωσε και τα κυριότερα φυσικά χαρακτηριστικά των νέγρικων μορφών, με εντυπωσιακή επιστημονική ακρίβεια όπως θα δούμε παρακάτω. Γενικότερα από τον 6ο αιώνα χρησιμοποιείται συστηματικά ο όρος «Αιθίοψ» για κάθε μορφή στην ελληνική εικονογραφία που φέρει νέγρικα χαρακτηριστικά.

Οι λεπτομέρειες στις απεικονίσεις Αιθιόπων στα αγγεία υποδηλώνει με σαφήνεια ότι οι καλλιτέχνες της εποχής ήταν εξοικειωμένοι με το θέμα τους καθώς και με τις ποικίλες ανατομικές διαφοροποιήσεις που θα υπήρχαν. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά όπως αυτά διαμορφώνονται από τις πηγές και τα αγγεία είναι το σκούρο χρώμα του δέρματος και τα πυκνά σγουρά μαλλιά. Οι αποκλίσεις που παρατηρούνται καθορίζονται κυρίως με γεωγραφικά κριτήρια. Οι νέγροι του Νείλου (Nilotic Negroes) έχουν πιο ανοιχτό χρώμα δέρματος από τους υπόλοιπους νέγρους ενώ και τα μαλλιά τους είναι πιο ίσια και μακριά. Το μελαμψό δέρμα και οι πυκνοί βόστρυχοι στα μαλλιά αποδίδονται από τους αρχαίους συγγραφείς στην επίδραση του ήλιου και της ζέστης της περιοχής όπου κατοικούσαν. Άλλα χαρακτηριστικά είναι οι πεπλατυσμένες μύτες και τα χονδρά χείλη, ο προγναθισμός που συναντούμε σε μερικές περιπτώσεις, οι ουλές στο μέτωπο, τα μεγάλα στήθη για τις γυναίκες, τα λεπτά αλλά στραβά πόδια τους- χαρακτηριστικό που επίσης οφείλεται στην αλλοίωση από τη ζέστη- και το ύψος τους (εικ. 1-5). Η σωστή γνώση των χαρακτηριστικών των Νέγρων από τους ζωγράφους της εποχής επιβεβαιώνεται και από σύγχρονες ανθρωπολογικές έρευνες σε πληθυσμούς της Αφρικής. Το χρώμα, τα μαλλιά, οι πεπλατυσμένες μύτες, τα χονδρά χείλη και ο προγναθισμός έχουν χαρακτηριστεί ως βασικά ανατομικά στοιχεία των σημερινών νέγρων της Αφρικής από μεταγενέστερες μελέτες[3].

[2] *LIMC* I, s.v. Aithiopes.
[3] Snowden Junior 1970/

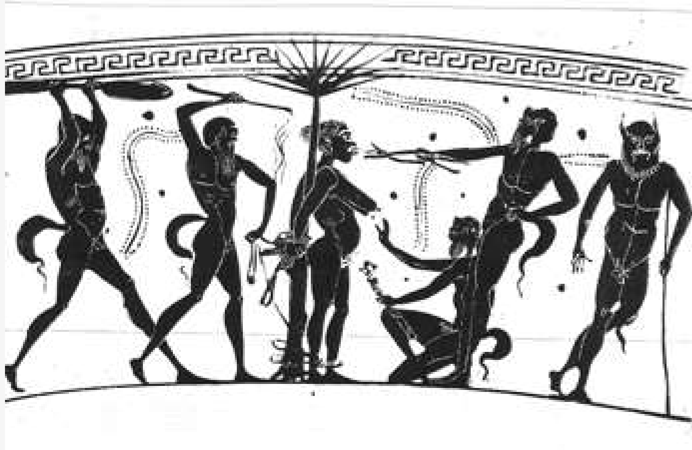
1. Γυναικεία νεγρική μορφή συμμετέχει σε χορό. Λεπτομέρεια από ασκό της Απουλίας του 380-360 ΠΚΕ. F. M. Snowden Junior, *Blacks in Antiquity,* Washington, 1970, fig. 2

2. Πρόσθια και προφίλ όψη κυπέλλου με τη μορφή Νέγρου από το Vulci, 5ος-4ος αι. ΠΚΕ. Βερολίνο, Staatliche Museen, F2970. F. M. Snowden, ό.π., fig. 27 a-b

3. Εσωτερικό ερυθρόμορφης κύλικας, από το Poggio Pommerigio, 520-500 π.Χ., Παρίσι, Λούβρο G93. F. M. Snowden, ο.π., fig. 17

4. Αττική μελανόμορφη λήκυθος, γυναίκα βασανίζεται από Σάτυρους, 5ος αι. ΠΚΕ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, 1129. F. M. Snowden, ό.π., fig. 89.

5. Πολύχρωμη λήκυθος με την τεχνική Six από τη Κύμη, νέγρος πολεμιστής σηκώνει ασπίδα από το έδαφος. Νάπολη, Museo Nazionale, 86339. F. M. Snowden, ό.π., fig. 21.

Όπως προαναφέραμε, οι απεικονίσεις νέγρων ουσιαστικά ξεκινούν τον 6ο αιώνα ΠΚΕ. Την ίδια εποχή θα αρχίσουν οι απεικονίσεις αυτές να αποκτούν πιο σημαντικό εννοιολογικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Μία από τις πιο σημαντικές παραστάσεις αυτής της κατηγορίας προέρχεται από ένα μελανόμορφο αμφορέα του Εξηκία που χρονολογείται στο 540-530 ΠΚΕ (εικ. 6). Στην κύρια όψη του εικονίζεται ο Μέμνων και οι δύο νέγροι ακόλουθοι του και στην άλλη ο Αχιλλέας να μάχεται τη Πενθεσίλεια. Ο Μέμνων ήταν βασιλιάς των Αιθιόπων και σύμμαχος των Τρώων κατά τον Τρωικό Πόλεμο. Στη συγκεκριμένη παράσταση εικονίζεται με πλήρη οπλισμό και διαφοροποιείται από τους δύο ακολούθους του, που φέρουν ελαφρύ οπλισμό. Οι ακόλουθοι του αποδίδονται με τα τυπικά νέγρικα χαρακτηριστικά. Έχουν σγουρά μαλλιά, που δίδονται με μικρές στιγμές, πλατιές μύτες και μεγάλα χείλη, καθώς επίσης και λεπτά πόδια. Ο Εξηκίας ονομάζει τους δύο νέγρους Άμασος και Άμασις αντίστοιχα, ονόματα τυπικά Αιγυπτιακά. Είναι όμως πιθανό η ονοματοθεσία να έγινε με χιουμοριστική διάθεση από τον Εξηκία με στόχο να υπερτονίσει την εξωτική καταγωγή του αντιπάλου ζωγράφου Άμασι[4]. Στην πίσω όψη ο Αχιλλέας παρουσιάζεται επίσης με πλήρη οπλισμό, χωρίς να ξεχωρίζει από τον Μέμνονα.

Επομένως και στις δύο περιπτώσεις είναι οι γύρω μορφές που συμβάλουν στην αναγνώριση των πρωταγωνιστών. Η περίπτωση του Μέμνονα παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες. Ο Μέμνων ήταν γιος του αδερφού του Πριάμου Τίθονος και της Αυγής, συνεπώς είχε λευκό δέρμα. Όμως ήταν ταυτόχρονα βασιλιάς των Αιθιόπων και η διαμονή του στη Περιοχή εκείνη θα έπρεπε να είχε προκαλέσει αλλαγή στο χρώμα του. Επίσης οι πηγές αναφέρουν ότι οι Αχαιοί τρομοκρατήθηκαν με την παρουσία του Μέμνονα καθώς πίστευαν μέχρι τότε ότι οι Νέγροι ήταν μυθικές μορφές μόνο. Οι ερμηνείες περιπλέκονται επιπλέον και από την απουσία άλλων αγγείων, στα οποία μπορούμε να ταυτίσουμε ξεκάθαρα κάποια νέγρικη μορφή με τον Μέμνονα. Η προσπάθεια ταύτισής του με τη μορφή ενός νέγρου ανάμεσα σε δύο Αμαζόνες από μία παράσταση του Εξηκία σε αμφορέα της ίδιας εποχής με τον προηγούμενο (εικ. 7) , όπου εικονίζεται με στολή τοξότη, όπως θα δούμε είναι παρακινδυνευμένη.

Ερμηνεύοντας το φαινόμενο ο F. Snowden Junior και ο C. Berard φαίνεται να έχουν έναν κοινό παρονομαστή, που δεν είναι άλλος από την ηρωικότητα του Μέμνονα[5]. Ο Μέμνων ήταν ένα σημαντικό μυθολογικό πρόσωπο, ήταν ένας πολεμιστής- ήρωας. Με αυτή την ιδιότητα απεικονίζεται ως οπλίτης με πλήρη εξάρτηση. Οι ήρωες ήταν οπλίτες, ενώ οι νέγροι δεν θα μπορούσαν να φέρουν πλήρη οπλισμό γιατί δεν ήταν ήρωες. Εσκεμμένα, επίσης, διαχωρίζονται και οι δυο συγκεκριμένες τακτικές πολέμου(οπλίτης μάχη σώμα με σώμα, ενώ τοξότης μάχη από μακριά). Θα πρέπει και εδώ να αποφύγουμε παρερμηνείες για ρατσιστικές αντιλήψεις, τουλάχιστον με τη σημερινή έννοια, των καλλιτεχνών της εποχής. Οι έννοιες του ήρωα και του οπλίτη αποτελούσαν για τις αρχαίες ελληνικές κοινωνίες έννοιες- σύμβολα που κατά έναν τρόπο εμπεριείχαν και πραγμάτωναν όλη τη δομική ουσία τους. Γι’ αυτόν τον λόγο, η χρήση τους όφειλε να είναι συγκεκριμένη και αυστηρή.

Το ίδιο φαινόμενο απαντάται και στις απεικονίσεις της Ανδρομέδας και του πατέρα της, Κηφέα. Ο Κηφέας ήταν επίσης βασιλιάς των Αιθιόπων, με ξεκάθαρη αιθιοπική καταγωγή, τόσο αυτός, όσο και η κόρη του. Εδώ, κυριαρχούν οι παραστάσεις του μύθου της τιμωρίας της Ανδρομέδας. Μια από αυτές βρίσκεται σε μια ερυθρόμορφη πελίκη του 460 ΠΚΕ από το εργαστήριο των Νιοβιδών (εικ. 8). Η Ανδρομέδα, ντυμένη σαν αμαζόνα, είναι έτοιμη να

[4] Snowden Junior F., 1970. Βλ. επίσης Boardman J., (1958) The Amasis Painter, *JHS,* LXXVIII, 1-3.

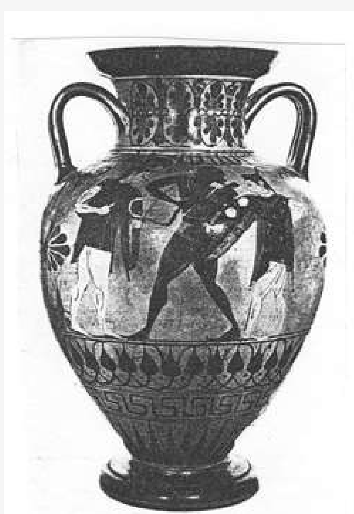
[5] Snowden Junior F., 1970. Βλ. επίσης Berard C., The Image Of The Other And The Foreign Hero, στο Cohen B.(ed.), 2000.

δεθεί στο ξύλο (συνήθως απεικονίζονται δυο ξύλα) μπροστά από τη σπηλιά, όπου βρίσκεται το τέρας που θα την κατασπαράξει. Στην πίσω όψη του αγγείου βρίσκεται ο Κηφέας. Οι πρωταγωνιστές είναι και οι δυο λευκοί. Είναι δυο σημαντικά μυθολογικά πρόσωπα- πρόκειται άλλωστε για τη μέλλουσα γυναίκα του Περσέα- και πρέπει να αποδοθούν με λευκό δέρμα. Για την αποφυγή σύγχυσης, ο τόπος του συμβάντος προσδιορίζεται από το χρώμα του δέρματος των υπηρετριών που κουβαλούν τα γαμικά δώρα της Ανδρομέδας (κιβώτια, αλάβαστρα) για τον επικείμενο γάμο της. Ο ζωγράφος εδώ χρησιμοποίησε μια σημαντική καινοτομία για να αποδώσει το χρώμα των νέγρων γυναικών, αφήνοντας τα πρόσωπά τους στο χρώμα του μαύρου φόντου. Η μόνη απόκλιση της συνήθους πρακτικής στην απεικόνιση της Ανδρομέδας προέρχεται από ορισμένα αγγεία της Κάτω Ιταλίας (εικ. 9), όπου με επιφυλάξεις μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εσκεμμένα εικονίζεται με νεγροειδή χαρακτηριστικά[6].[6]

α. Κύρια όψη Αττικού μελανόμορφου αμφορέα του Εξηκία, 540-530 ΠΚΕ., Μέμνων και οι δύο νέγροι ακόλουθοι του. Λονδίνο, British Museum, 1849.5-18.10(B 209). C. Berard,"The image the Other and the Foreign Hero" στο Cohen B.(ed.), *Not the Classical Ideal,* Leiden, 2000, fig. 15.4 β. Πίσω όψη του ίδιου αγγείου, Αχιλλέας και Πενθεσίλεια. Λονδίνο, British Museum, C. Berard, ό.π., fig. 15.5

7. Μελανόμορφος αμφορέας του Εξηκία, μέσα 6ου αι. Νέγρος (Μέμνων;) τοξότης ανάμεσα σε δύο Αμαζόνες. Βρυξέλλες, Musees Royaux du Cinquantenaire, A 130. F. M. Snowden, ό.π., fig. 15a

[6] Berard C. ό.π., στο Cohen B. (ed.) 2000.

8. α. Κύρια όψη αττικής ερυθρόμορφης πελίκης από το εργαστήριο των Νιοβιδών, περίπου 460 ΠΚΕ. Μύθος της Ανδρομέδας. Βοστόνη, Museum of Fine Arts 63.2663, Arthur Tracy Cabot Fund. C. Berard, ο.π., fig. 15.9.β. Πίσω όψη του ίδιου αγγείου, Κηφέας και υπηρέτης. Βοστόνη, Museum of Fine Arts. C. Berard, ό.π., fig. 15.10

9. Ερυθρόμορφη υδρία από την Καμπανία του Ζωγράφου της Κασσάνδρας, μέσα 4ου αι. ΠΚΕ. Βερολίνο, Staatliche Museen zu Berlin, Stiftung Preubischer Kulturbesitz-Antikensammlung V.I. 3238. C. Berard, ό.π., fig. 15.12

Μια επίσης σημαντική κατηγορία αγγείων με μορφές Νέγρων είναι εκείνη που πραγματεύεται το μύθο του Ηρακλή με τον βασιλέα της Αιγύπτου Βούσιρι (εικ. 10-16).Ο Ηρακλής κατά τη διάρκεια των περιπλανήσεων του φθάνει στην αυλή του Βούσιρι. Ο Βούσιρις συνήθιζε να θυσιάζει να θυσιάζει όλους τους επισκέπτες του και σκόπευε να κάνει το ίδιο με τον Ηρακλή. Καθώς οι ακόλουθοι του βασιλιά της Αιγύπτου οδηγούν τον ήρωα προς θυσία, εκείνος το αντιλαμβάνεται και ακολουθεί μια σκηνή μάχης ανάμεσα τους. Το επεισόδιο αυτό έχει αποδοθεί με διάφορους τρόπους, σε αρκετά αγγεία, με διαφορετική σύνθεση κάθε φορά τόσο τον 6ο όσο και τον 5ο αιώνα ΠΚΕ. Οι διαφορετικές αναπαραστάσεις των νέγρων είναι φανερές στα αγγεία ενώ σε ορισμένα τονίζεται με χαρακτηριστικό τρόπο η διαφορετικότητα των Ελλήνων από τους Αιθίοπες. Σε μια αττική υδρία του 480 ΠΚΕ που αποδίδεται στον Ζωγράφου του Τρωίλου (εικ. 11) οι ακόλουθοι του Βούσιρι δεν απεικονίζονται με τα τυπικά νέγρικα χαρακτηριστικά, όπως παραδείγματος χάριν στην εικόνα 10. Αντίθετα εμφανίζονται με ξυρισμένα κεφάλια ενώ φέρουν και ενώτια. Με ξυρισμένα κεφάλια εμφανίζονται και στην βοιωτική πελίκη του Ζωγράφου του Πανός του 470-460 ΠΚΕ (εικ. 12). Χαρακτηριστική και πρωτότυπη είναι επίσης και απεικόνιση του ίδιου του Βούσιρι σε ένα στάμνο του 470 ΠΚΕ από το Vulci της Ιταλίας (εικ. 14). Ο Βούσιρις εδώ φέρει τυπικά νεγρικά χαρακτηριστικά τόσο στο πρόσωπο όσο και στα μαλλιά. Είναι σημαντικό να επιμείνουμε περισσότερο στην εικονογράφηση της πελίκης του Ζωγράφου

του Πανός. Η σημασία εδώ εντοπίζεται στα περιτετμημένα και ευμεγέθη γεννητικά όργανα των νέγρων δούλων, που έρχονται σε αντίθεση με την κομψή απόδοση του μορίου του Ηρακλή.

Αυτή η αντιστρόφως ανάλογη απεικόνιση ανάμεσα στη σπουδαιότητα των προσώπων και στην απεικόνιση των γεννητικών τους οργάνων έρχεται να υπερτονίσει τη διαφορετικότητα του ήρωα Ηρακλή με τους νέγρους δούλους του Βούσιρι. Η κομψή και στυλιζαρισμένη απόδοση του Ηρακλή συμβαδίζει απόλυτα με τα ελληνικά πρότυπα. Οι απεικονίσεις υπερμεγεθών μορίων δεν μπορούσαν να ανήκουν σε Έλληνες. Μόνον οι εκστασιαζόμενες μορφές, οι Κένταυροι και οι Σάτυροι απεικονίζονταν μέχρι τότε σε στύση ή πολίτες Αθηναίοι σε σκηνές πορνείου. Το εύρημα λοιπόν του Ζωγράφου του Πανός δεν είναι τυχαίο αλλά εξυπηρετεί, εσκεμμένα ή όχι, τις πολιτικές αντιλήψεις της εποχής. Επίσης η αίσθηση της βιαιότητας που απορρέει από όλα τα αγγεία αντιπαραβάλλει τις βίαιες θυσίες των Αιγυπτίων, στη συγκεκριμένη περίπτωση, με την έννοια της ειρηνικής θυσίας που πρέσβευαν οι Έλληνες της εποχής.

Τέλος, απεικονίσεις μορφών με νέγρικα χαρακτηριστικά εμφανίζονται σε πολλά πλαστικά αγγεία (κυρίως κανθάρους και αρυβάλλους) στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου αιώνα ΠΚΕ (εικ. 17-19). Συνήθως φέρουν μία νέγρικη φιγούρα άνδρα ή γυναίκας στη μία όψη και στην άλλη μια μορφή με λευκά χαρακτηριστικά. Αυτή η άμεση αντιπαράθεση είχε σκοπό να διαφοροποιήσει τις δύο μορφές, προσπάθεια που εντεινόταν και από ανάλογου ύφους επιγραφές στα αγγεία αυτά.

10. Υδρία του 530 ΠΚΕ. Οι δούλοι του Βούσιρι τρέχουν για βοήθεια προς το βασιλιά τους. Βιέννη, Kunsthiist Mus. IV 3576. LIMC I, s.v. Aithiopes, catalogue – 11

11. Αττική υδρία απο το Vulci του Ζωγράφου του Τρωίλου, 480 ΠΚΕ. Οι νέγροι με ξυρισμένα κεφάλια και ενώτια και ο Ηρακλής. Μόναχο, Sammlung Antiker Kleinkunst 2428. LIMC I, s.v. Aithiopes, catalogue – 12

12. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη από τη Βοιωτία του Ζ. του Πανός, 470-460 ΠΚΕ. Ηρακλής και νέγροι (αντίθεση στην απεικόνιση των γεννητικών οργάνων). Αθήνα, Εθνικό Μουσείο ΑΡ 9683. LIMC I s.v. Aithiopes, catalogue-13

13. Ερυθρόμορφος αττικός στάμνος του Ζ. της Αλταμούρα, 460 ΠΚΕ. Ηρακλής και Βούσιρις. Μπολόνια, Museo Civico 174. LIMC I s.v. Aithiopes, catalogue-15

14. Ερυθρόμορφος αττικός στάμνος από το Vulci, περ. 470 ΠΚΕ. Ηρακλής και νέγρος Βούσιρις. Οξφόρδη, Ashmolean Museum 521. LIMC I s.v. Aithiopes, cat.-14

15. Ερυθρόμορφη αττική πελίκη από τον Ζ. του Αιθίοπος, τέλη 5ου αιώνα. Νέγρος οδηγεί τον Ηρακλή στον Βούσιρι. Παρίσι, Bibliotheque Nationale 393. LIMC I s.v. Aithiopes, cat.-18

16. Αττικό ερυθρόμορφο κύπελλο από το Vulci, περ. 450 ΠΚΕ. Ο Ηρακλής οδηγείται στον ένθρονο Βούσιρι. Βερολίνο F 2534. LIMC I s.v. Aithiopes, cat.-17

17. Οι δύο όψεις ενός κανθάρου από την Ταρκύνια, περ. 510 ΠΚΕ. Στη μια όψη γυναίκα με λευκά χαρακτηριστικά και στην άλλη γυναίκα με νεγρικά. Ρώμη , Villa Giulia Museum, 50571. F. M. Snowden Jr, ο.π., fig. 12b-c

18. Αρύβαλλος που στις δύο όψεις του απεικονίζονται μια λευκή γυναίκα και μία νέγρα, τέλος 6ου αι. Παρίσι, Louvre, C.A.987. F. M. Snowden Jr, ό.π., fig. 13

19. Κάνθαρος με τη μορφή του Ηρακλή από τη μια πλευρά και ενός νέγρου από την άλλη, περ. 480-470 π. Χ.. Ρώμη, Βατικανό, Museo Etrusco Gregoriano, 16539. F. M. Snowden Jr, ό.π., fig. 14

Αναπαραστάσεις Πυγμαίων[7]

Οι Πυγμαίοι, αντίθετα με τους Νέγρους, απέκτησαν μέσα από την ελληνική εικονογραφία ένα χαρακτήρα πιο εξωτικό και απόκοσμο. Ο Ησίοδος δεν τους θεωρεί ανθρώπους και γενικότερα αντιμετωπίζονταν σαν μια ενδιάμεση κατάσταση ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα. Ο Όμηρος, αν και τους αναφέρει ως άνδρες , τους τοποθετεί να κατοικούν σε απομακρυσμένες περιοχές ενώ στερούνται χαρακτηριστικών που ορίζουν μια κοινωνία όπως η διεξαγωγή εμπορίου, η εκτροφή ζώων και η πολιτειακή οργάνωση. Ζουν κυρίως κυνηγώντας και εκτρέφοντας μικρά ζώα, με μεθόδους λιγότερο προηγμένες της εποχής τους. Οι απεικονίσεις των Πυγμαίων , που ξεκίνησαν τον 6ο αιώνα ΠΚΕ, είχαν μεταπτώσεις με το πέρασμα των αιώνων, φαινόμενο που ίσως εξηγείται από τη διαφορετική προσέγγιση, κατά περιόδους, της πάθησης του νανισμού από τους αρχαίους μελετητές. Η σημαντικότερη απεικόνιση των Πυγμαίων είναι αυτή που βρίσκεται στη διακοσμητική ζώνη του ποδιού του αγγείου Francois του 570 ΠΚΕ (εικ. 20). Στο αγγείο αυτό απεικονίζεται μια Γερανομαχία, μάχη δηλαδή ανάμεσα σε Γερανούς και Πυγμαίους. Η παράσταση τοποθετείται εσκεμμένα στο πόδι του αγγείου ώστε να διαχωρίσει τους Πυγμαίους από τους υπόλοιπους ήρωες που απεικονίζονται, αλλά και διότι γεωγραφικά θεωρούνταν αποκομμένοι από τους υπόλοιπους ανθρώπους. Οι Πυγμαίοι εικονίζονται με φυσικά χαρακτηριστικά εφήβων και η σωματοδομή τους δεν διαφέρει από αυτή των ηρώων. Αυτό που τους διαφοροποιεί όμως, είναι τα ελαφριά όπλα που χρησιμοποιούν (όπως ρόπαλα) και το γεγονός ότι ιππεύουν αίγες αντί αλόγων. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι Πυγμαίοι στο αγγείο Francois δεν διαφέρουν από τις ηρωικές μορφές παρά μόνο στο μέγεθος. Αργότερα όμως, τον 5ο αιώνα , οι αναπαραστάσεις των Πυγμαίων αλλάζουν ύφος . Αντιμετωπίζονται με μια διάθεση περισσότερο χιουμοριστική παρά φυσιοκρατική (εικ. 21-22). Στον ερυθρόμορφο ρύτονα του 480 ΠΚΕ. από τον Ζωγράφο του Βρύγου οι Πυγμαίοι εικονίζονται με προτεταμένες κοιλίες και υπερμεγέθη γεννητικά όργανα (πρβλ. Κωμμαστές). Φορούν σκυθικό καπέλο, ενώ τα γένια και το ρόπαλο που κρατούν παραπέμπουν με ειρωνική διάθεση στον Ηρακλή.

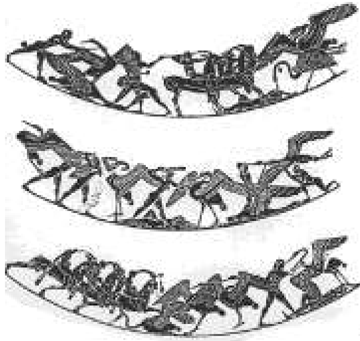
Το στυλ Kerch, στον 4ο αιώνα πλέον, επαναπροσεγγίζει τους Πυγμαίους με πιο νατουραλιστικές απεικονίσεις, τακτική που θα εφαρμοστεί στη συνέχεια σε όλο σχεδόν το φάσμα της εικονογραφίας των Πυγμαίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι μια ερυθρόμορφη αττική πελίκη (εικ. 23). Το θέμα του αγγείου είναι η μάχη ενός Πυγμαίου με δύο Γερανούς. Το σώμα του Πυγμαίου αποδίδεται εντελώς φυσιοκρατικά, ως σώμα μικρόσωμου, μυώδους έφηβου. Η αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους συνίσταται και στα όπλα που φέρει ο πρωταγωνιστής, τα οποία αποδίδονται σαφώς πιο ηρωικά, έχοντας αποβάλει την «παιδικότητα» που περιέβαλε συνήθως τα όπλα των Πυγμαίων. Προχωρώντας προς το τέλος του 4ου αιώνα μία ακόμα σημαντική ομάδα αγγείων κάνει την εμφάνισή της, προερχόμενη από την Volterra της Ετρουρίας. Πρόκειται για ταφικά αγγεία με αναπαραστάσεις Γερανομαχίας (εικ. 24-25, Πυγμαίος και Γερανός).

Γύρω από την ομάδα των ταφικών αγγείων της Volterra ο M. Cristofani έχει δώσει μια βαθύτερη ερμηνεία[8]. Θεωρεί πως οι απεικονίσεις των Πυγμαίων στα συγκεκριμένα ταφικά αγγεία σχετίζονταν με παιδικούς τάφους και αντιπροσώπευαν, κατά έναν τρόπο, το χαμένο ηρωικό στάδιο στο οποίο δε θα έφταναν ποτέ όσα παιδιά χάθηκαν πρόωρα. Η θεωρία όμως αυτή δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά μέχρι τώρα, καθώς δεν ξέρουμε αν τα αγγεία είχαν

[7] Harari M., A short History of Pygmies in Greece and Italy, στο Lomas K. (ed.), 2003. βλ. επίσης Lissarrague F., The Athenian image of the Foreigner, στο Settis S. (ed.), 1997 και στο Harrison Th., 2002.

[8] Cristofani M. 1997, Itinerari iconografici nella ceramografia volterrana, στο *Aspetti dello cultura di Volterra etrusca fra l'eta del Ferro e l'eta ellenistica e contributi della ricerca antropologica alla conoscenza del popolo Etrusco, Atti del XIX,* Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Firenze.

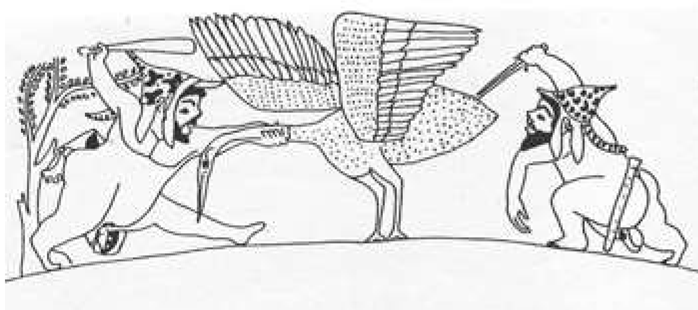
όντως τοποθετηθεί σε τάφους μικρών παιδιών. Επιπλέον, οι συγκεκριμένες ανατομικές λεπτομέρειες των μορφών αυτών δεν ταιριάζουν σε απεικονίσεις νέων, παρά μόνο σε άνδρες σε έκσταση όπως αναφέραμε και πιο πάνω. Από την ίδια ομάδα προέρχονται και αγγεία που παρουσιάζουν μικρόσωμες μορφές, πάνοπλες σε έντονη κίνηση[9][9]. Οι αναπαραστάσεις τέτοιων μορφών σε ένοπλο χορό δεν ταυτίζονται με βεβαιότητα με Πυγμαίους από τους μελετητές. Ο όρος Πυγμαίος χρησιμοποιείται μόνο σε συνάρτηση με τους Γερανούς και δεν προτιμάται για να χαρακτηρίσει συλλήβδην όλες τις μικρόσωμες μορφές που παρουσιάζονται στην αρχαία ελληνική εικονογραφία.

20. Αγγείο Francois. Ερυθρόμορφος κρατήρας του Κλειτία και του Εργότιμου, 570 ΠΚΕ Φλωρεντία, Archeological Museum of Florence, ABV 76/I. Μάχη Γερανών και Πυγμαίων (λεπτομέρεια στο πόδι του αγγείου). Lissarrague F., The "Athenian image of the Foreigner", fig. 1 στο Settis S. (ed.), *I Greci, 2.II Defizione,* Turin, 1997, 938-958.

21. Ρύτων από το ζωγράφο Σωτάδη. Πυγμαίος κουβαλάει το θήραμά του (γερανός), 460 ΠΚΕ. Erlangen Museum Pl; ARV2 766/3. Harari M., A short History of Pygmies in Greece and Italy, fig. 3 στο Lomas K. (ed.), *Greek identity in the Western Mediterranean. Papers in Honour of Brian Shelton,* Leiden, 2003

22. Ερυθρόμορφος ρύτων από το Ζ. του Βρύγου (σχέδιο από τον F. Lissarrague), περ. 480 ΠΚΕ. Μάχη Πυγμαίων με Γερανό. Φορούν σκυθικό καπέλο και φέρουν γενειάδα. F. Lissarrague, ό.π., fig. 2

[9] Για παράδειγμα βλ. ερυθρόμορφο ετρουσκικό κρατήρα, στο σώμα του αγγείου εικονίζεται μικρόσωμη μορφή σε ένοπλο χορό. Bologna 410 [courtesy Museo Civico Archeologico: F 353/3537]. Harari M. ό.π., Pl. 7

23. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη (Kerch στυλ). Πυγμαίος με δύο Γερανούς (νατουραλιστική απεικόνιση). Βιέννη, Kunsthistorisches Museum, IV 3221. Harari M. ό.π., Pl. 2

24. Ερυθρόμορφος στάμνος από τη Volterra της Ιταλίας. Ταφικό αγγείο, Πυγμαίος και Γερανός (εικονίζεται και ένας σκύλος κάτω αριστερά). Βιέννη, Kunsthistorisches Museum IV 2944 [courtesy Kunsthistorisches Museum: I 10.408]. Harari M., ό.π., Pl. 6

25. Ερυθρόμορφος στάμνος από τη Volterra της Ιταλίας. Ταφικό αγγείο, Πυγμαίος και Γερανός. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum IV 2944 [courtesy Kunsthistorisches Museum: I 10.407]. Harari M., ό.π., Pl. 5

Επισκόπηση-Συμπεράσματα

Η εικονογραφία της αρχαίας ελληνικής κεραμικής ήταν μια τέχνη αφηγηματική. Ο σκοπός των ζωγράφων, τον οποίο πραγμάτωναν μέσα από τη τέχνη τους, ήταν να λένε ιστορίες. Η προσπάθεια ερμηνείας των εικονιστικών θεμάτων των καλλιτεχνών της αρχαιότητας με βάση τις σημερινές αντιλήψεις, αναφορικά με τις απεικονίσεις των Νέγρων και των Πυγμαίων, πιθανώς θα μας οδηγούσε σε αδιέξοδο. Οι διάφορες παραστάσεις που επέλεγαν οι ζωγράφοι δεν δεικνύουν ρατσιστική διάθεση, όχι τουλάχιστον με τη σύγχρονη ερμηνεία της έννοιας. Ποτέ άλλωστε στην ελληνική κεραμεική οι ξένοι δε συμμετείχαν σε βίαιες σκηνές περισσότερο από τους ίδιους τους Έλληνες. Η αγριότητα των Ελλήνων αποδίδεται με παροιμιώδη τρόπο στις σκηνές που αντλούν το θέμα τους από τον Τρωικό μύθο. Κανείς, μη Έλληνας, δεν παρουσιάστηκε να εμπλέκεται σε τόσο βίαιες σκηνές.

Αυτό για το οποίο μπορούμε ξεκάθαρα να μιλήσουμε είναι η προσπάθεια τονισμού της διαφορετικότητας των Ελλήνων από τους υπόλοιπους ανθρώπους, προσπάθεια φανερή όχι μόνο στη κεραμεική αλλά και σε κάθε μορφή πολιτιστικής και πολιτικής δραστηριότητας. Η συνείδηση της διαφορετικότητας ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση των Ελλήνων πολιτών που ίσως κατέληγε να βγαίνει ασυνείδητα στη τέχνη τους. Η ανατροφή τους μέσα σε ένα περιβάλλον που τους καλλιεργούσε αυτή την αίσθηση υπεροχής και ανωτερότητας ήταν φυσικό μα αποτυπωθεί και στις δημιουργίες τους. Επομένως, η υπεροχή τους επιβεβαιωνόταν μέσα από τη διαφορετικότητά τους και σε αυτό στόχευαν οι προσπάθειές τους. Μπορεί ίσως να γίνει λόγος για μια μορφή ήπιου ρατσισμού με έμφαση στη

πνευματικότητα και τον πολιτισμό, χωρίς επιθετικές τάσεις και φυλετικές ή πολιτικές προεκτάσεις. Ο ρατσισμός άλλωστε για να αναπτυχθεί μέσα σε μια κοινωνία προϋποθέτει και ποσοτική αύξηση του «άλλου», αυτού που λογίζεται ως απειλή. Οι αρχαίες ελληνικές κοινωνίες δε χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν ποτέ αυτή την κατάσταση υπό το πρίσμα του φόβου. Το αίσθημα της υπεροχής και της διαφορετικότητας ήταν τόσο δυνατό και παγιωμένο, που δεν τους επέτρεπε να ασχοληθούν με κάτι άλλο πλην της ίδιας τους της ύπαρξης.

Βιβλιογραφία

Boardman J., The Amasis Painter, *JHS,* LXXVIII (1958) 1-3.
Cohen B. (ed.), *Not the Classical Ideal,* Leiden, 2000.
Cristofani M. 1997, Itinerari iconografici nella ceramografia volterrana, στο *Aspetti dello cultura di Volterra etrusca fra l'eta del Ferro e l'eta ellenistica e contributi della ricerca antropologica alla conoscenza del popolo Etrusco, Atti del XIX,* Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Firenze,
Harrison Th., *Greeks and Barbarians,* Edinburg U.P., 2002
Lomas K. (ed.), *Greek identity in the Western Mediterranean. Papers in Honour of Brian Shelton,* Leiden, 2003
Snowden Junior Fr., *Blacks in Antiquity,* Washington, 1970.

Βιοϊατρική

Περί εμβολίων

Λέξεις κλειδιά: *ανεμευλογιά, αντιγόνα, εμβολιασμός, εμβόλιο, επιδημία, λοιμώδη νοσήματα*

Κ. Μόντη, Ιατρός

Abstract
Human body, like any large organism, has and develops defense mechanisms against "foreign invaders", whether they are microorganisms or cells or substances that are generally recognized as hostile-harmful. The molecules that are recognized as hostile and cause the immune-response are called antigens and each microorganism has many of them, mainly proteins. However, the defense of our body and the reduction of the infection is supported and achieved through the immune response against not all, but each time against a small number of "decisive" antigens.

Ο ανθρώπινος οργανισμός, όπως και κάθε μεγαλοοργανισμός, διαθέτει και αναπτύσσει αμυντικούς μηχανισμούς προστασίας ενάντια σε «ξένους εισβολείς», είτε πρόκειται για μικροοργανισμούς, είτε γενικότερα για κύτταρα ή ουσίες που αναγνωρίζονται ως εχθρικές-βλαπτικές. Τα μόρια τα οποία αναγνωρίζονται ως εχθρικά και προκαλούν την ανοσο-αντίδραση ονομάζονται αντιγόνα και κάθε μικροοργανισμός διαθέτει πολλά τέτοια, κυρίως πρωτεϊνικής σύστασης, αλλά και πολυσακχαριδικής ή γλυκολιπιδιακής. Η άμυνα πάντως του οργανισμού μας και ο περιορισμός της λοίμωξης στηρίζεται και επιτυγχάνεται μέσω της ανοσοαπάντησης έναντι όχι όλων, αλλά μικρού κάθε φορά αριθμού «καθοριστικών» αντιγόνων.

Το ανοσιακό σύστημα του οργανισμού μας είναι ένα πολύπλοκο και σε πολλαπλά επίπεδα δομημένο σύστημα αναγνώρισης και εξουδετέρωσης των βλαπτικών γι αυτόν παραγόντων. Αδρά μπορούμε να διακρίνουμε δύο σκέλη ανασοαπάντησης: εκείνο των μη -ειδικών μηχανισμών (έμφυτη-φυσική-μη ειδική ανοσία) και εκείνο των ειδικών (ειδική-επίκτητη ανοσία), σκέλη που συμπληρώνουν και επηρεάζουν επίσης το ένα το άλλο. Στο πρώτο μη ειδικό σκέλος υπάγονται μηχανισμοί που διαθέτουν όλα τα φυσιολογικά άτομα από τη γέννησή τους, και δεν προϋποθέτουν προηγούμενη «γνωριμία» με τον βλαπτικό παράγοντα, ούτε αφήνουν κάποιο είδος «μνήμης», χρήσιμης για επόμενη επαφή με τον μικροοργανισμό. Αντίθετα, η ειδική ανοσία αναπτύσσεται στον χρόνο, προϋποθέτει «γνωριμία» με τα αντιγόνα και επαυξάνεται με την επανειλημμένη έκθεση-επαφή, αποτελώντας ένα σύστημα που διαθέτει μνήμη, ώστε γρήγορα και αποτελεσματικά να κινητοποιείται σε περίπτωση νέας επαφής. Πρόκειται για το σύστημα παραγωγής ειδικών αντισωμάτων, με κυριότερα εμπλεκόμενα κύτταρα τα Τ και Β λεμφοκύτταρα.

Ανοσολογική βάση του εμβολιασμού
Η λογική του εμβολιασμού ως τρόπου προφύλαξης από λοιμώδη νοσήματα έχει ως βάση τους μηχανισμούς της ειδικής ανοσίας. Εμβολιάζοντας ένα άτομο με κάποιο ή κάποια ειδικά καθοριστικά ενός μικροοργανισμού αντιγόνα, προκαλούμε ανοσοαπάντηση-παραγωγή αντισωμάτων, η οποία μέσα στον χρόνο θα δημιουργήσει ανοσιακή μνήμη, τέτοια που σε ενδεχόμενη μελλοντική φυσική επαφή με τον μικροοργανισμό, αυτός να καταστραφεί άμεσα και η νόσος να αποτραπεί ή να περάσει ελαφρότερα. Η βασική

υπόθεση και εφαρμογή αυτής της δυνατότητας, προέκυψε αρχικά μόνο από την κλινική παρατήρηση, χωρίς βέβαια τις σύγχρονες ανοσολογικές γνώσεις. Ο Jenner πρώτος τον 18ο αιώνα με τον εμβολιασμό κατά της ευλογιάς και στη συνέχεια ο Pasteur εφάρμοσαν εμβολιασμούς που μιμούνταν την φυσική νόσηση, με σκοπό να ευοδωθεί μια μακρόχρονη περαιτέρω ανοσία. Η σχεδόν-νόσηση (ενίοτε και βαριά νόσηση) που προκαλείτο τότε, ήταν αποτέλεσμα της τεχνολογίας της εποχής: ο μικροοργανισμός-στόχος απομονωνόταν και γινόταν επεξεργασία εξασθένισής του, χωρίς αυτός να χάνει με ασφάλεια την λοιμογόνο του δύναμη. Με ανάλογη τεχνολογία παρασκευαζόταν και το μέχρι πρόσφατα χρησιμοποιούμενο αντικοκκυτικό εμβόλιο, του οποίου στις αρχές του 20ού αιώνα κάποιες παρτίδες, στην Αγγλία κυρίως, είχαν προκαλέσει σάλο λόγω πολυάριθμων κρουσμάτων νευρολογικών βλαβών και θανάτων σε βρέφη και εξακολουθούσε για πολύ καιρό να επισύρει τη δυσπιστία και την επιφύλαξη.

Στη σημερινή εποχή υπάρχουν διαφόρων τύπων εμβόλια, ανάλογα με τον τρόπο επεξεργασίας του αντιγονικού υλικού. Άλλες φορές αυτό συνίσταται σε τροποποιημένα-επεξεργασμένα αντιγόνα (πχ τέτανος, διφθερίτιδα), άλλες σε συνδυασμό αντιγονικών τμημάτων χωρίς την παρουσία του μικροβιακού κυττάρου (πχ σύγχρονο α-κυτταρικό για τον κοκκύτη), άλλες σε ολόκληρο πλην νεκρό τον μικροοργανισμό (πχ σύγχρονο ολοκυτταρικό για τον κοκκύτη και τύπου Salk για την πολυομυελίτιδα), άλλες σε ζωντανό-εξασθενημένο (π.χ. έναντι φυματίωσης, ιλαράς- παρωτίτιδας- ερυθράς, πολυομυελίτιδας τύπου Sabin). Στο τελικό σκεύασμα συχνά περιέχονται και άλλες ουσίες, υπολείμματα της μεθόδου καλλιέργειας, συντηρητικά, ή ειδικές ανοσο-ενισχυντικές ουσίες (adjuvants), με τις τελευταίες σκόπιμα συνδεμένες για βελτίωση του αποτελέσματος. Η παρουσία αυτών των ουσιών μερικές φορές ενοχοποιείται για επιπλέον ανεπιθύμητες ή «ύποπτες» δράσεις, που κατά κανόνα θεωρούνται σπάνιες και ελεγχόμενες αλλά αποτελούν ένα ανοικτό θέμα πρόσθετου ελέγχου ασφαλείας πριν την ευρεία εφαρμογή ενός καινούριου εμβολίου και συχνά ένα από τα επιχειρήματα των αμφισβητιών των εμβολίων. Η «τελευταία»-για την ώρα- λέξη της βιοτεχνολογίας είναι η παρασκευή μοριακά καθορισμένων προϊόντων, συνθετική δηλ. παραγωγή αντιγόνων «έξω» από τον μικροοργανισμό τους, μέσω απομόνωσης της DNA-αλυσίδας που τα παράγει. Με τέτοιου είδους τεχνολογία παρασκευάζεται μέχρι στιγμής το γνωστό σύγχρονο εμβόλιο για την ηπατίτιδα Β (το παλαιότερο παρασκευαζόταν από υλικό ανθρώπων-δοτών, μέθοδο υπεύθυνη για τη μετάδοση άλλων νοσημάτων).

Από τους παράγοντες παρασκευής ενός επιτυχημένου εμβολίου είναι αδιευκρίνιστο ποιος είναι ο πρωτεύων και καθοριστικός. Η επιλογή-επεξεργασία του αντιγόνου, η οδός χορήγησης (π.χ. πόσιμο, ενέσιμο, σκαριφισμός του δέρματος), το «σχήμα»-πρωτόκολλο των δόσεων (πόσες δόσεις, σε ποια ηλικία, χρονική μεταξύ τους απόσταση), οι συνοδές ουσίες, το εξατομικευμένο ανοσιακό υπόστρωμα του κάθε εμβολιαζόμενου, είναι πάντα υπό συζήτηση. Παρά την ανάπτυξη και το εύρος των σύγχρονων γνώσεων στις ανοσολογικές διαδικασίες, παραμένουν πολλά αδιευκρίνιστα για τους μηχανισμούς ανοσοαπάντησης ή μη απάντησης, μηχανισμών που είτε είναι κοινοί σε όλους μας ως είδος, είτε είναι ατομικοί και διαφοροποιημένοι.

Έτσι, η επιστήμη των εμβολιασμών παραμένει με τον τρόπο της εμπειρική, εκτεθειμένη συχνά σε λάθη, τόσο σε επίπεδο βιολογικών φαινομένων σε κυτταρικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο πληθυσμών και Δημόσιας Υγείας. Βασικό κατ αρχήν ζητούμενο θεωρούμε την παρασκευή και εφαρμογή εμβολίων κατάλληλων να μας προστατεύσουν ατομικά αλλά και συλλογικά από νόσους που οι συνέπειές τους θα ήταν δυσμενέστερες από αυτές του εμβολιασμού. Η ερμηνεία βέβαια του «δυσμενέστερου» ή του «λάθους» είναι πολυπαραγοντική, γιατί πέρα από τα αναπόφευκτα «καθαρά» βιοϊατρικά διλήμματα,

εμπλέκονται εξ ίσου αναπόφευκτα ζητήματα οικονομικά και πολιτικά, με πολλές προεκτάσεις.

Η ατομική και η συλλογική ανοσία

Μιας και η πρακτική των εμβολιασμών αφορά μέχρι στιγμής κυρίως στην προστασία από τα λοιμώδη (μεταδοτικά) νοσήματα, ασφαλώς και αναδύονται φαινόμενα και διλήμματα που δεν αφορούν μόνον την ατομική προστασία, αλλά εξίσου την προστασία-ανοσία ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων. Με τον όρο συλλογική ανοσία περιγράφεται το φαινόμενο κατά το οποίο τα άτομα που δεν έχουν ανοσία γα κάποιο νόσημα (επίνοσα), προστατεύονται έμμεσα, από την παρουσία άνοσων-απρόσβλητων στη νόσο ατόμων στον πληθυσμό. Τα άνοσα άτομα δημιουργούν έναν φυσικό φραγμό στη διασπορά, αφού δε θα «κολλήσουν», άρα και δε θα μεταδώσουν τη νόσο.

Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί και σχολιασθεί από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, όταν παρατηρήθηκε ότι για την αποδρομή μιας επιδημίας δεν ήταν απαραίτητη η νόσηση όλου του πληθυσμού. Ο ίδιος ο όρος «συλλογική ανοσία» (herd immunity) εμφανίζεται στη βιβλιογραφία από το 1920 και το ενδιαφέρον για τους «νόμους» της έχει αναζωπυρωθεί από τις αρχές της δεκαετίας του ΄70, με επίκεντρο την αναζήτηση εμβολιαστικών προγραμμάτων για την πλήρη εκρίζωση κάποιων λοιμωδών νοσημάτων. Ειδικά μαθηματικά-επιδημιολογικά μοντέλα έχουν χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη και την αντιμετώπιση των ζητημάτων που προκύπτουν, και έχει φανεί ότι μπορεί να υπολογιστεί κατά προσέγγιση το «κρίσιμο ποσοστό εμβολιασμού» ενός πληθυσμού, δηλαδή το ποσοστό των ατόμων ενός πληθυσμού που αν καταστεί άνοσο (με εμβολιασμό στην προκείμενη περίπτωση), θα σταματήσει η διασπορά ενός νοσήματος και μακροπρόθεσμα αυτό θα εκριζωθεί. Το ποσοστό αυτό είναι συνάρτηση της προ του εμβολιασμού μέσης ηλικίας προσβολής και του προσδόκιμου επιβίωσης του μελετώμενου πληθυσμού. Η μέση ηλικία προσβολής είναι με τη σειρά της συνάρτηση της λοιμογόνου δύναμης του μικροοργανισμού και των κοινωνικών χαρακτηριστικών και πρακτικών δημόσιας υγείας του πληθυσμού. Οι δείκτες αυτοί είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι στην προοπτική εφαρμογής εθνικών ή παγκοσμίων προγραμμάτων εμβολιασμών, με σκοπό την πλήρη εκρίζωση και εξαφάνιση κάποιων νοσημάτων, χωρίς να χρειάζεται ο εμβολιασμός *ολόκληρου* του πληθυσμού. Θεωρώντας εκριζωμένη παγκοσμίως την ευλογιά (τελευταίο παγκοσμίως κρούσμα το 1977), ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας έχει ως επόμενο στόχο την εκρίζωση της πολιομυελίτιδας από τον πλανήτη, μια προοπτική ιστορικών για την ανθρωπότητα διαστάσεων.

Συλλογικά προγράμματα και ελληνική θλίψη

Μια πολύ κρίσιμη συνέπεια των εμβολιασμών είναι η μετακίνηση της μέσης ηλικίας προσβολής των επίνοσων. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό ζήτημα, γιατί υπό ορισμένες συνθήκες ο εμβολιασμός ενός πληθυσμού μπορεί να προκαλέσει *περισσότερο κακό παρά καλό!* Ειδικότερα, αυτό μπορεί να συμβεί όταν α) πρόκειται για λοίμωξη που όταν προσβάλλει ενήλικες έχει βαρύτερη μορφή και β) όταν στον πληθυσμό δεν έχει επιτευχθεί ένα καθορισμένο ποσοστό εμβολιαστικής κάλυψης. Θεωρητική-στατιστική υπόθεση; Όχι! Και δυστυχώς η Ελλάδα παρασημοφορήθηκε με την θλιβερή πρωτιά και αποκλειστικότητα όπου αυτός ο προβλέψιμος επιδημιολογικά κίνδυνος επιβεβαιώθηκε, με δύο μεγάλες επιδημίες ερυθράς το 1993 και 1999, με υψηλό κίνδυνο επανεμφάνισης στο άμεσο μέλλον. Η ερυθρά, μια ήπια «παιδική» ασθένεια, εάν προσβάλει μια επίνοση ενήλικη στην αρχή της εγκυμοσύνης, μπορεί να προκαλέσει αποβολή, γέννηση νεκρού, ή παιδιού με πολλές βαριές αναπηρίες (σύνδρομο συγγενούς ερυθράς), επιπτώσεις που είχαν και οι προαναφερθείσες επιδημίες στην Ελλάδα.

Το φαινόμενο αυτό ήταν συνέπεια της *πλήρους απουσίας* εθνικού επίσημου προγράμματος εμβολιασμού παλαιότερα. Το εμβόλιο της ερυθράς εισήχθη στην Ελληνική αγορά το 1975 και έως το1990 η εμβολιαστική κάλυψη των ελληνόπουλων παρέμεινε κρίσιμα χαμηλή, γιατί αυτό διακινήθηκε μόνον από τους ιδιώτες παιδιάτρους (με πλήρη απουσία μιας επίσημης πολιτικής) και έτσι μεγάλο ποσοστό που τότε δεν είχε την οικονομική δυνατότητα ή πληροφόρηση, έφτασε στην αναπαραγωγική ηλικία ακάλυπτο. Η επιδημία στην οποία εκτέθηκαν, είχε αποτέλεσμα τη γέννηση παιδιών με σοβαρά προβλήματα, σε αριθμό μεγαλύτερο από ποτέ. Σήμερα, ακόμη και μετά την ένταξη του εμβολίου στο εθνικό πρόγραμμα εμβολιασμών, μεγάλος αριθμός ατόμων σε αναπαραγωγική ηλικία παραμένει επίνοσος, και ο κίνδυνος μπορεί να αποτραπεί μόνον με εφαρμογή άμεσου προγράμματος στις νεαρές γυναίκες. Στην άλλη πλευρά, στις ΗΠΑ από το 1972 που ξεκίνησε ο εμβολιασμός για την ερυθρά με εφαρμογή εθνικού προγράμματος μέσα σε 3 χρόνια είχαν καλυφθεί πάνω από το 50% και μέχρι το 1980 πάνω από 95% όλων των παιδιών, καθώς και οι επίνοσες αναπαραγωγικές γυναίκες.

Δυστυχώς το πάθημα δεν μπόρεσε να μας γίνει μάθημα, γιατί εξακολουθούν να απουσιάζουν οι θεσμοί και οι μηχανισμοί εφαρμογής συλλογικών προγραμμάτων: Εδώ και λίγα χρόνια, κυκλοφόρησε στην Αγγλία το εμβόλιο για τον μηνιγγιτιδόκοκκο τύπου C, με δεδομένη την υψηλή επίπτωση της νόσου στη συγκεκριμένη χώρα. Ενώ η υπόλοιπη Ευρώπη στάθηκε επιφυλακτική, *πάλι πρώτη η χώρα μας έσπευσε* να το εισάγει με το εμβόλιο να εφαρμόζεται απρογραμμάτιστα σε ιδιωτικό επίπεδο, όχι μόνον χωρίς επιδημιολογική εθνική πολιτική, αλλά και *εις πείσμα* των υποδείξεων για αναμονή που έγιναν από κάποιους αρμόδιους φορείς (δυστυχώς μη εχόντων την θεσμική εξουσία να παρέμβουν στην πράξη, παρά τα σοβαρά και εμπεριστατωμένα επιχειρήματα). Έτσι, δημιουργείται μια εκ των υστέρων πίεση να γίνει καθολικός ο εμβολιασμός για να μην προκληθούν ανεπιθύμητα φαινόμενα από τον ατελή πληθυσμιακά εμβολιασμό, ενώ δεν υπήρχε εξ αρχής τέτοια αναγκαιότητα. Το ίδιο συνέβη και στις ΗΠΑ με το εμβόλιο της ανεμευλογιάς: Η κυκλοφορία του στην Αμερική το 1995 δεν έπεισε ούτε τους γιατρούς ούτε το κοινό γα την αναγκαιότητά του, γιατί πρόκειται για μια κατά κανόνα ήπια νόσο στα παιδιά. Η απρογραμμάτιστη και ατελής κάλυψη όμως προκαλούσε κίνδυνο φαινομένου ανάλογου με αυτό της ερυθράς στην Ελλάδα, γιατί η ανεμευλογιά στους ενήλικες προκαλεί πολύ βαρύτερη νόσο και επιπλοκές. Εκ των υστέρων και εδώ, η Αμερικανική Παιδιατρική Ακαδημία το 2000 αναγκάστηκε να απευθύνει έντονες συστάσεις για ταχεία διάδοση του εμβολιασμού, για να προλάβει ένα πρόβλημα που δεν θα είχε, αν η παραγωγή του εμβολίου δεν «πίεζε», με εμπορικούς σχεδόν αποκλειστικά όρους.

Κατά βήμα πάλι και η Ελλάδα, βρισκόμαστε ήδη στην πόρτα του ίδιου προβλήματος, με την εισαγωγή του εμβολίου για την ανεμευλογιά εδώ και λίγους μήνες. Ο μόνος τρόπος να μην δούμε τις καταστροφικές συνέπειες που προοιωνίζονται, είναι ή να μην γίνει καθόλου ή να το κάνουν όλα τα παιδιά. Όπως φαίνεται δε θα γίνει ούτε το ένα ούτε το άλλο, γιατί όπως είπαμε απουσιάζουν οι θεσμικοί φορείς που θα επέλυαν την σύγκρουση επαγγελματικών συμφερόντων και οικονομικών πολιτικών κόστους. (δυστυχώς ο επίσημος αντίλογος έχει κυρίως τη γλώσσα των αριθμών κόστους, με τον επιστημονική-επιδημιολογική άποψη να κινείται στο περιθώριο ή να χαρακτηρίζεται -κακώς στην περίπτωση αυτή- «απολογητής» της οικονομικής επιφύλαξης των ασφαλιστικών φορέων).

Όλα τούτα φανερώνουν μια πολύ σημαντική πλευρά του προβλήματος στη σύγχρονη εποχή, που θα ήταν από μόνο του ένα θέμα μελέτης και συζήτησης. Οι προτεραιότητες και οι επιλογές της σύγχρονης ιατρικής τόσο σε ιδιωτικό όσο και σε εθνικό επίπεδο σαφώς και δεν είναι άμοιρες εμπλοκής με οικονομικά φαινόμενα και συμφέροντα, έτσι κι αλλιώς δέσμιες της γενικότερης νομοτέλειας των ελεύθερων οικονομιών μας αλλά και πολλές

φορές με ολοφάνερη σκοπιμότητα που μοιάζει ανήθικη ακόμη και ιδωμένη «φιλελεύθερα», ειδικά όταν πρόκειται για την υγεία σε επίπεδο δημόσιου σχεδιασμού. Στον ελληνικό χώρο, επίσης συχνό είναι και το φαινόμενο, ακαδημαϊκοί εκπρόσωποι της Ιατρικής να γίνονται κατά καιρούς "dealers" εμβολίων μέσω των ΜΜΕ, επιδεινώνοντας έτσι το χάος που συχνά επίσης δημιουργείται από δημοσιογραφικές παρεμβάσεις υπερβάλλοντος ζήλου και χαμηλής επιστημονικότητας (παράδειγμα οι κατά καιρούς υποδείξεις για καθολικό αντιγριππικό εμβολιασμό). Δικαιολογούμαστε να έχουμε πολλές επιφυλάξεις για τα κίνητρα εκατέρωθεν, ιδιαίτερα όταν αποδεικνύεται ότι τέτοιες πρωτοβουλίες δεν αντέχουν πολύ στον επιστημονικό αντίλογο- που δυστυχώς και πάλι διεκπεραιώνεται εντός της επιστημονικής κοινότητας, χωρίς την «στέγη» της πολιτείας.

Εύλογη βέβαια και δικαιολογημένη θα φαινόταν και η αντίθετη επιφύλαξη, ότι οι «πολιτείες» μας είναι δέσμιες κι αυτές των λογικών του οικονομικού κόστους της δημόσιας υγείας. Ένα εθνικό πρόγραμμα εμβολιασμών επιφυλάσσεται σε κάτι καινούριο «για το καλό μας» ή για λόγους «τσιγκουνιάς»; Αυτός πάλι που επιμένει για την εφαρμογή του, «πουλάει» απλώς ή προασπίζεται τη δημόσια υγεία; Είναι προφανές ότι η απάντηση δεν είναι εύκολη ούτε ίδια για όλες τις περιπτώσεις. Προφανώς απαράδεκτο είναι όμως μια κοινωνία να φείδεται η ίδια πόρων για να καλύψει μια ενέργεια δημόσιας υγείας, όταν επιτρέπει και ουσιαστικά παροτρύνει να την κάνει ο καθένας μόνος του, όπως του προκύψει.

Ενημέρωση του κοινού και ιατρικά ήθη

Η τελευταία παρατήρηση δε σημαίνει ασφαλώς ότι δεν έχει λόγο ο άμεσα ενδιαφερόμενος να αποφασίσει και να επιλέξει την στάση του. Οι επιδημιολογικοί κανόνες και το κοινωνικό «δέον» -όπως διαμορφώνονται κάθε φορά- δεν πρέπει να αγνοούν τα ζητήματα της προσωπικής ελευθερίας, και όσο και αν είναι καμιά φορά δύσκολο να διευκρινίζονται αυτά τα δύο, πρέπει να είναι αμφότερα εξ ίσου σεβαστά. Το ζητούμενο σ αυτήν την περίπτωση είναι η προσωπική επιλογή να εξασφαλίζει την ελευθερία της μέσω μιας σωστής πληροφόρησης, αλλιώς δεν είναι εν τέλει ούτε ελεύθερη ούτε υπεύθυνη. Οι πηγές όμως της πληροφόρησης του κοινού δεν είναι πάντα αξιόπιστες και έγκυρες, ή και όταν είναι, πολλές φορές η επικοινωνιακή τεχνική δεν είναι επαρκής ώστε τελικά το «μήνυμα» που διαδίδουν στο κοινό να είναι συγκεχυμένο.

Από τις βασικές πηγές πληροφόρησης (ΜΜΕ, διαδίκτυο, γιατροί, συγγενείς και φίλοι, βιβλία, φυλλάδια), το 71% δείγματος ελληνικού πληθυσμού δηλώνει τον γιατρό σαν κυριότερη και πλέον αξιόπιστη πηγή πληροφοριών. Ανάλογα ποσοστά δίνει και η υπόλοιπη Ευρώπη. Είναι όμως και οι ίδιοι οι γιατροί επαρκείς και αντάξιοι αυτού του καθήκοντος ; Επ αυτού, έχει φανεί από έρευνες ότι η κατοχή επιστημονικών γνώσεων από μόνη της δεν είναι επαρκής εξοπλισμός για τους γιατρούς να παίξουν αυτόν τον επικοινωνιακό ρόλο. Οι περισσότεροι, αυτοδίδακτοι στην επικοινωνία και εν πολλοίς ανεπαρκείς, έχουν μεγάλη ασυμφωνία στο τι νομίζουν πως χρειάζεται ή πιστεύει το κοινό και τι του εξηγούν κάθε φορά. Επιπλέον, παρεμβαίνει και ένα «ιδεολογικό» ζήτημα, ότι οι περισσότεροι έχουν εκπαιδευτεί και συντηρούν ένα πατερναλιστικό μοντέλο σχέσης με τον «προς –θεραπεία-άρρωστο» και τουλάχιστον σε θέματα πρωτοβάθμιας φροντίδας και πρόληψης, οι περισσότεροι (διεθνώς!) ενοχλούνται όταν ο εξυπηρετούμενος συζητά τις αποφάσεις που τον αφορούν, ερμηνεύοντάς το σαν αμφισβήτηση της αυθεντίας τους. Είναι όμως πλέον σαφές ότι η επιτυχία προγραμμάτων δημόσιας υγείας εξαρτάται απόλυτα από την ενεργητική συμμετοχή του κοινού, ενός κοινού που όχι απλώς έχει πεισθεί, αλλά και αναλαμβάνει το ίδιο πολλούς απαραίτητους χειρισμούς.

Σήμερα, σε όλες τις χώρες και με δεδομένη την δραστηριοποίηση ομάδων και ενώσεων για τα δικαιώματα των πολιτών και των ασθενών, επιτρέπεται αποχή από το εθνικό εμβολιαστικό πρόγραμμα για θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς λόγους, με παράλληλη όμως πολιτική καθοδήγησης να επιλέξει τελικά ο ενδιαφερόμενος την κυρίαρχη τακτική: (έλεγχος της συμμόρφωσης στο πρόγραμμα πχ όταν το παιδί θα πάει σχολείο, πανεπιστήμιο, στον στρατό, κατασκηνώσεις, εργασία κλπ). Αυτό ως μια προσπάθεια εξισορρόπησης της ατομικής ελευθερίας με την προστασία του συλλογικού συμφέροντος, γιατί πάλι υπάρχει η εμπειρία ότι όταν δόθηκε περισσή φροντίδα για το πρώτο, κινδύνεψε εκ νέου το δεύτερο: Στην Αγγλία πχ μετά από εφαρμογή της ελεύθερης επιλογής για τον αντικοκκυτικό εμβολιασμό (λόγω του σάλου που προαναφέραμε), αυξήθηκε κατακόρυφα η βρεφική θνησιμότητα από τον ίδιο τον κοκκύτη. Κάτι ανάλογο συνέβη στην πρώην ΕΣΣΔ, στην οποία η ελεύθερη επιλογή είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση της κάλυψης για την διφθερίτιδα και την εμφάνιση επιδημίας.

Ο γιατρός πάντως, φορέας συνήθως της αναγκαιότητας των εμβολιασμών για το «κοινό καλό» της ελάττωσης των λοιμωδών νοσημάτων σε πληθυσμιακό επίπεδο, οφείλει να ενημερώνει για τα παραπάνω το κοινό, χωρίς να παραλείπει να ενημερώνει για τους πιθανούς ατομικούς κινδύνους, ώστε να είναι σεβαστή και η αυτονομία του κάθε ενδιαφερόμενου, όση δυσκολία κι αν επιφέρει αυτό. Σ αυτήν την κατεύθυνση οι επικοινωνιακές και τεχνικές αρετές ιδιαίτερα του Ελληνικού ιατρικού σώματος (ακόμη και της παιδιατρικής ειδικότητας που φέρεται ως η καλύτερη στην επαφή με όλη την οικογένειας) χρειάζονται μεγάλη ενίσχυση από εκπαιδευτικό υλικό πρακτικών αγωγής υγείας, που στην ελληνική γλώσσα και το Ελληνικό Πανεπιστήμιο είναι ελάχιστο. Μια πολύ γενική και επιγραμματική αναφορά όσων πρέπει να γνωρίζει το κοινό για τους εμβολιασμούς εκτίθεται παρακάτω:

1 Τα εμβόλια προφυλάσσουν από τη νόσηση
2. Όλα τα εμβόλια έχουν κάποιες παρενέργειες διαφορετικές για τον καθένα σε άλλοτε άλλο ποσοστό.
3. Προτού γίνει οποιοσδήποτε εμβόλιο ο γιατρός οφείλει να ενημερωθεί από τον ενδιαφερόμενο αν αυτός: α) έχει στο παρελθόν σοβαρή οργανική αντίδραση σε ανάλογο εμβολιασμό. β) πάσχει από κάποια ασθένεια ή παίρνει κάποια φάρμακα. γ) είναι έγκυος.
4. Η νόσηση σε εμβολιασμένο δεν αποκλείεται εντελώς.
5. Οι περισσότεροι εμβολιασμοί προφυλάσσουν το άτομο άμεσα αλλά και έμμεσα μέσω της συλλογικής ανοσίας.
6. Δεν μεταδίδεται λοιμογόνος παράγοντας από τον εμβολιασμένο στο περιβάλλον του, με εξαίρεση το εμβόλιο τύπου Sabin για την πολιομυελίτιδα.
7. Τα προτεινόμενα εμβόλια και το «σχήμα» εφαρμογής τους αλλάζουν συχνά, προσαρμοζόμενα σε νέα δεδομένα.
8. Τα εμβόλια δεν αφορούν μόνο στην παιδική ηλικία αλλά σε όλη τη ζωή, γιατί και οι ενήλικοι κινδυνεύουν κατά περίπτωση να νοσήσουν.

Ηθικές και νομικές διαστάσεις-νομοθεσία
Ήδη συζητήσαμε για τη βασική πιθανή «διένεξη» μεταξύ συλλογικού συμφέροντος και προσωπικής ελευθερίας. Το ζήτημα είναι «ατομικό» αλλά ασφαλώς εμπεριέχει φιλοσοφικές και ηθικές παραμέτρους που αφορούν συνολικότερα κοινωνικά φαινόμενα και αξίες.

Ως «αρνητές» των εμβολιασμών συνήθως βρίσκουμε μερικές θρησκευτικές ομάδες, τους οπαδούς της Ομοιοπαθητικής και άλλους «σκεπτικιστές» επί της σύγχρονης ιατρικής, ή

ομάδες που δεν είναι ακριβώς αρνητές αλλά κυρίως εκ των πραγμάτων περιθωριοποιημένοι με μικρή πρόσβαση στην ενημέρωση και τις υπηρεσίες (π.χ. τσιγγάνοι).

Ο φιλοσοφικός σκεπτικισμός για το θέμα της αντιμετώπισης των λοιμωδών νοσημάτων συνίσταται συνοπτικά στην άποψη ότι ο περιορισμός τους οφείλεται όχι στις ιατρικές παρεμβάσεις αλλά κυρίως στη βελτίωση των συνθηκών ζωής ή και από την αλλαγή του χαρακτήρα των νοσημάτων και της σχέσης των μικροβίων με τον οργανισμό μας. Η Ομοιοπαθητική επίσης, αν και θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η φιλοσοφία της δεν απέχει από αυτήν του εμβολιασμού, τηρεί μια τακτική άρνησης με μικροπαραλλαγές, ανάλογα με τον θεράποντα. Στο οπλοστάσιο των επιχειρημάτων των αμφισβητιών βρίσκονται συχνά οι ανεπιθύμητες ενέργειες και κίνδυνοι διαφόρων εμβολίων, από τις οποίες άλλες έχουν επιβεβαιωθεί, άλλες χρεώθηκαν σε συγκεκριμένα τεχνικά προβλήματα του παρελθόντος και άλλες θεωρούνται παραπλανητικές διαδόσεις χωρίς επιστημονική απόδειξη (πχ περί αυξημένου κίνδυνου αυτισμού μετά από εμβόλιο MMR ή σκλήρυνσης κατά πλάκας μετά από εμβόλιο ηπατίτιδας Β, και τα δύο επισήμως διαψευσμένα από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας).

Από την άλλη έχουμε τις νομοθετικές κάθε φορά ρυθμίσεις, από την πολιτεία που οφείλει εν πολλοίς παρά τον σεβασμό του ατόμου, να προασπίζεται το συμφέρον του συνόλου των μελών της, ακόμη και περιορίζοντας βραχυπρόθεσμα την παραπάνω ελευθερία (και όχι μόνο με τους εμβολιασμούς, αλλά και με άλλα μέτρα όπως π.χ. η υποχρεωτική ζώνη ασφαλείας ή το κράνος, η απαγόρευση κάποιων εξαρτησιογόνων ουσιών κλπ). Καταλήγουμε σε ένα σύστημα «διαβάθμισης» του σχετικού κινδύνου και οφέλους, τόσο ατομικά όσο και συλλογικά. Στις περισσότερες περιπτώσεις αυτή η σχετικότητα κάνει το νομικό πεδίο να είναι θολό.

Το κυρίαρχο πνεύμα είναι η αναγκαιότητα ενημέρωσης και συγκατάθεσης του ενδιαφερόμενου. Όταν πρόκειται για παιδί, ο συγκατατιθέμενος είναι ο γονέας και δεν δικαιολογείται παραβίαση της επιθυμίας του όταν ο κίνδυνος είναι σχετικά μικρός. Αν όμως είναι μεγάλος, όπως π.χ. σε περίπτωση κινδύνου λύσσας, ο νόμος μπορεί να δικαιολογήσει «βίαιη» παρέμβαση από υγειονομικούς παράγοντες, επεκτείνοντας ερμηνευτικά το νομοθέτημα που αφορά άλλες επείγουσες για τη ζωή καταστάσεις του παιδιού, όπου με διάταγμα εισαγγελικό παραβιάζεται η πιθανή άρνηση των γονέων.

Σήμερα στην Ελλάδα η υποχρεωτικότητα των εμβολιασμών παίρνει την μορφή της υποχρέωσης προσκόμισης «πλήρους» βιβλιαρίου εμβολίων του παιδιού για την εγγραφή του στο Δημοτικό Σχολείο ή σε δημόσιους Παιδικούς σταθμούς. Έτσι, κατά κανόνα διαφεύγουν τα παιδιά μικρότερων ηλικιών και τα παιδιά π.χ. των τσιγγάνων που συχνά δεν πηγαίνουν σχολείο. Στην Αμερική, με μικροπαραλλαγές στις διάφορες Πολιτείες, προβλέπεται επίσης μη εγγραφή ή αποβολή των ανεμβολίαστων παιδιών από το σχολείο, με αποδεκτές εξαιρέσεις για ιατρικούς ή θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς λόγους. Τα παιδιά αυτά σε περιπτώσεις επιδημιών απομακρύνονται παροδικά από το σχολείο. Στην Αγγλία από το 1948 δεν υπάρχει υποχρεωτικότητα στους εμβολιασμούς, όμως το ποσοστό των εμβολιασμών παραμένει γενικά υψηλό, με κάποιες διαφοροποιήσεις ανάλογες με την αποδοχή κάθε συγκεκριμένου εμβολίου από την κοινή γνώμη.

Τα κατά καιρούς περιστατικά μαζικών παρενεργειών από εμβολιασμούς έκαναν διάφορα κράτη (με πρώτη την Γερμανία το 1961) να θεσπίσουν συστήματα εθνικής αποζημίωσης για βλάβη ή θάνατο από εμβόλιο, με τη λογική ότι υπάρχει κυβερνητική ευθύνη στις περιπτώσεις που δεν αποδεικνύεται ευθύνη του παρασκευαστή. Το 1986 η Αμερική

νομοθέτησε επίσης Εθνικό Πρόγραμμα Αποζημίωσης κα ένα σύστημα υποχρεωτικής αναφοράς των παρενεργειών.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει τέτοιο σύστημα και η στοιχειοθέτηση πιθανής ευθύνης αφορά ατομικές μόνον πιθανές «αγωγές», και αυτή θα στηριχθεί στις διατάξεις του γενικού δικαίου. Αν υπήρξε συγκατάθεση του ενδιαφερομένου και ο γιατρός ενήργησε *lege artis,* δε στοιχειοθετείται ευθύνη. Οι ορισμοί της *lege artis* άσκησης του καθήκοντος του και της αμέλειας είναι σχετικοί και εν πολλοίς γενικόλογοι, βασισμένοι στις έννοιες του «παραδεδεγμένου», «συνετού» και «ευσυνείδητου». Αμέλεια στοιχειοθετεί και η μη ενημέρωση, καθώς και η μη επιμελής καθεαυτή ιατρική πράξη. Αν οι παρενέργειες φανούν ότι οφείλονται στην κατασκευάστρια εταιρεία, οφείλει αυτή να αποζημιώσει τον παθόντα σύμφωνα με τη νομοθεσία περί υποχρεώσεων ασφαλείας του καταναλωτή.

Προοπτικές και μελλοντικές κατευθύνσεις

Οι σύγχρονες γνώσεις της Ανοσοβιολογίας καθώς και τα επιτεύγματα και οι συνεχιζόμενες εξελίξεις της Βιοτεχνολογίας, δίνουν στην έννοια και στην εφαρμογή της «εμβολιοθεραπείας» πολύπλευρες προοπτικές.

Κατ αρχήν τα ήδη γνωστά εμβόλια «καθαρίζονται» και ενισχύονται με σύγχρονες μεθόδους ώστε να είναι περισσότερο αποτελεσματικά και με λιγότερες παρενέργειες. Επίσης παράγονται καινούρια, προς προστασία από περισσότερα μικρόβια και ιούς. Η παρασκευή εμβολίου για τον ιό του AIDS «δουλεύεται» με σύγχρονες rDNA τεχνολογίες. Ειδικές κατηγορίες όπως π.χ. οι ανοσοκατεσταλμένοι άρρωστοι ή τα πρόωρα νεογνά αποτελούν επίσης ειδικό επιδημιολογικό πεδίο για νέα ή νέου τύπου εμβόλια. Μια από τις δοκιμαζόμενες μεθόδους, είναι η γενετική παρέμβαση σε φυτά, ώστε αυτά να συνθέτουν πρωτεΐνες-αντιγόνα λοιμογόνων οργανισμών οι οποίες θα λαμβάνονται ως εμβόλιο με την τροφή, προοπτική που φαίνεται να κατευθύνεται προς τους πληθυσμούς των υποανάπτυκτων χωρών.

Επιπλέον, η «λογική» του εμβολιασμού (η κατευθυνόμενη δηλαδή διέγερση του ανοσοποιητικού μας συστήματος με ειδικά αντιγόνα), ήδη έχει δοκιμαστεί και φαίνεται να έχει σοβαρές προοπτικές στην πρόληψη και τη θεραπεία όχι μόνον νοσημάτων που οφείλονται σε ξένους μικροοργανισμούς, αλλά και σε νοσήματα «ενδογενή», όπως τα αυτοάνοσα νοσήματα, οι αλλεργίες και ο καρκίνος.

Οι κατευθύνσεις βέβαια καθοδηγούνται από τις εκάστοτε κυρίαρχες ιεραρχήσεις της σύγχρονης δυτικής βιοτεχνολογίας και των κρατικών πολιτικών. Όλα τούτα συνεπάγονται και προϋποθέτουν χρηματοδοτήσεις και επιλογές καθόλου αυτονόητες, ισομερείς ή δίκαιες. Ενώ στη σύγχρονη Δύση οι μέχρι τώρα γνωστές λοιμώδεις απειλές θεωρούνται εν πολλοίς υπό έλεγχο, το επιδημιολογικό προφίλ των λεγόμενων υπανάπτυκτων χωρών είναι τελείως διαφορετικό. Νοσήματα «ξεχασμένα» από εμάς, όπως η πολιομυελίτιδα, η ιλαρά, η φυματίωση, η χολέρα κ.ά., είναι ακόμη αιτίες θανάτου εκατομμυρίων ανθρώπων, κυρίως παιδιών. Ο ιός Rota, ενώ στις ανεπτυγμένες χώρες προκαλεί ήπια διάρροια «του σπιτιού», στην Αφρική και την Ασία σκοτώνει βρέφη. Πολλά άλλα παραδείγματα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, με όλα να καταλήγουν στο γεγονός ότι οι έννοιες της πρόληψης και του εμβολιασμού αλλά και του κόστους που αυτές συνεπάγονται, έχουν γεωγραφικά τελείως άλλη ανάγνωση και γραμματική, που οι σκληροί τους κανόνες είναι εν τέλει οι νόμοι της αγοράς. Η πρόληψη στις χώρες αυτές προϋποθέτει κατ αρχήν σοβαρή βελτίωση όλων των υγειονομικών συνθηκών ζωής, αλλά και ιατρικές δαπάνες που ως φαίνεται η πλούσια Δύση δεν τις …χαλαλίζει, αφήνοντας απλώς να λαμβάνονται κάποιες πρωτοβουλίες από μη Κυβερνητικούς Οργανισμούς ως ελάχιστο φόρο από-ενοχοποίησης, ο οποίος μάλιστα

βγαίνει από την τσέπη κυρίως των εθελοντικών προσφορών των πολιτών (εμβολιασμοί από την Unicef ή από τους Γιατρούς του Κόσμου κ.λπ).

Έτσι, ενώ «εμείς» αναζητούμε την απαλλαγή ακόμη και από ελαφρές λοιμώξεις, με αδρότατες επενδύσεις αμφίβολης αναγκαιότητας, ο «Τρίτος κόσμος» στερείται την ελάχιστη προστασία, παρά το ότι η παροχή της θα ήταν φθηνή. Για έρευνα βέβαια ας μη μιλάμε- ποια εταιρεία θα επενδύσει για τη χολέρα;… Βασιζόμενοι σ αυτές τις παρατηρήσεις, εύλογα θα υποθέσουμε ότι και το εμβόλιο π.χ. για το AIDS, εάν και όταν παραχθεί, δεν θα διατεθεί στην Αφρική γιατί θα είναι ακριβό, όπως δεν διατίθενται τώρα για τον ίδιο λόγο τα φάρμακά του. Ή ότι η πιθανή παραγωγή φυτικής προέλευσης βρώσιμων φθηνών εμβολίου είναι αμφίβολο αν θα διατεθεί τελικά συστηματικά στις φτωχές χώρες, αν αυτά για κάποιον λόγο φανούν ελκυστικά για εφαρμογή τους στη δύση- όπου βέβαια μπορούν να διατίθενται ακριβότερα, ως λύση ελκυστικότερη από τις ενέσεις

Το τελευταίο (η επώδυνη δηλ. εμπειρία της ένεσης) είναι από μόνο του ένα πρόβλημα που η σύγχρονη φαρμακοβιομηχανία εκλήθη να λύσει, κατασκευάζοντας όλο και περισσότερο πολυδύναμα εμβόλια, που εμβολιάζουν δηλαδή ταυτόχρονα για πολλά νοσήματα. Ήδη σε κάποιο βαθμό αυτό εφαρμόζεται, οφείλουμε όμως εδώ να σχολιάσουμε την (προβλεπόμενη σύμφωνα με όσα αναφέραμε) απροθυμία πολλών ιδιωτών γιατρών να υιοθετήσουν τα νέα σχήματα, γιατί έτσι μειώνονται οι απαιτούμενες ιατρικές επισκέψεις, άρα και οι πωλήσεις των υπηρεσιών τους.

Κλείνοντας, θα πρέπει να πούμε για την εντυπωσιακή πορεία των ανεπτυγμένων χωρών «προς το μέλλον», ότι δεν είναι και τόσο αδιατάρακτη όσο ίσως να φάνηκε παραπάνω. Η μετανάστευση, η γήρανση του πληθυσμού, η αντοχή των μικροοργανισμών στα φάρμακα, η επιβίωση ανοσοκατεσταλμένων-εξασθενημένων ασθενών, το AIDS, οι ταξιδιωτικές μετακινήσεις, και η απειλή βιολογικών πολέμων είναι μερικές κύριες αιτίες επανεμφάνισης «παλαιών» ασθενειών που κρούουν τον κώδωνα της επαγρύπνησης για νέες στρατηγικές εμβολιασμών. Θα λέγαμε ότι αυτό κρούει επίσης τον κώδωνα και για άλλες συνολικότερες στρατηγικές υγείας παγκοσμίως, αλλά ως φαίνεται δυστυχώς τα τύμπανα της αγοράς κάνουν περισσότερο θόρυβο από αυτό το κουδουνάκι…

Δικτυακοί τόποι
www.cdc.gov/

Βιβλιογραφικές αναφορές
Οι αναφορές στην ανοσοβιολογία και τις σύγχρονες στρατηγικές εμβολιασμών έχουν σχέση με την Παιδιατρική ειδικότητα της συντάκτριας, δύσκολο να αποδοθούν σε συγκεκριμένες πηγές χωρίς να αδικηθούν πολλές άλλες. Ιδιαίτερα βοηθητική πηγή για κάποια σύγχρονα επιδημιολογικά ζητήματα ήταν τα:
Πρακτικά από Κλινικό Φροντιστήριο στο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο του 2000: *«Εμβολιασμοί, αρχές και διλήμματα στην κλινική πράξη»,* Ιατρική Εταιρεία Αθηνών.

Προτεινόμενες ενδεικτικές πηγές για τις «σκεπτικιστικές» ή αρνητικές απόψεις:
Μισέλ Μπουσκιέ, *Οικολογία και Πολιτική,* Λιβάνης
Ιβάν Ίλλιτς, *Ιατρική Νέμεση,* Εκδοτική Ομάδα
Gerhard Buchwald, *Εμβολιασμός- μια επιχείρηση βασισμένη στο φόβο,* Βιβλιοθήκη του Ρόδου
Γεώργιος Βυθούλκας, *Ομοιοπαθητική,* Παρισιάνος.

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG